

THE HISTORICAL EXPRESSION “FROM NIKOPSIA TO DARUBANDA” EXPRESSES THE MISERY OF THE COUNTRY (!?)

**ისტორიული გამონათქვამი „ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე“
გამოხატავს ქვეყნის სიკოჭლეს (!?)**

Nino Javelidze

Doctor of History. Scientific employee of G. Tsereteli Institute
of Oriental Studies. Tbilisi, Georgia.
ORCID: 0000-0002-4447-6735
javelidzenino0@gmail.com

Abstract

Researcher Z. Kiknadze in his article “Sea and Land in Georgian Myth” expresses the view that Georgians have never had a pragmatic relationship with the sea, the history of Georgia does not remember any significant relationship with the sea, especially naval battles and that the river network never became an important part of politics. .

Based on the written references or other material cited in this article, it is stated that Z. Kiknadze could not substantiate his point of view either by referring to the mythological field or by quoting historical sources. On the contrary, the existing artefacts presented a completely different and opposite picture: the Georgians were perceived by the pagan imagination of the sea as a sacral quantity - a connecting road between the world and the underworld. In addition, Georgians were accustomed to life by the sea, and in antiquity or in the Middle Ages they established political-diplomatic and economic-trade relations with other countries by sea. It should be emphasized that this is evidenced by the composition of the fleet in Georgia: the Royal Navy consisted of both passenger ships and warships. Georgian kings were able to send their own fleets to other countries to take part in naval battles. River traffic has always been developed in Georgia. This is evidenced by the fact that, firstly, there were two rivers - the Mtkvari and the Rioni - along the section of the Indian Caravan Road, and secondly, there were ports for boats and customs points for cargo transportation on a number of rivers.

Key words: Sea, Sumerians, Georgians, Engi, Ea, Abzu-Apsu.

ნინო ჯაველიძე

ისტორიის დოქტორი. გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომელი. თბილისი, საქართველო.

ORCID: 0000-0002-4447-6735

javelidzenino0@gmail.com

აბსტრაქტი

მკვლევარი ზ. კიკნაძე თავის სტატიაში „ზღვა და ხმელეთი ქართულ მითოსში“ გამოთქვამს თვალსაზრისს, რომლის თანახმად ქართველებს არასოდეს ჰქონიათ ზღვასთან პრაგმატული ურთიერთობის გამოცდილება, საქართველოს ისტორიას არ ახსოვს რაიმე მნიშვნელოვანი ურთიერთობა ზღვასთან და, მით უმეტეს საზღვაო ბრძოლები და, რომ მდინარეთა ქსელი არასოდეს გამხდარა სახელმწიფო-სამეურნეო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

წინამდებარე სტატიაში მოხმობილი წერილობითი ცნობებითა თუ სხვა სახის მასალის საფუძველზე ცხადდება, რომ ზ. კიკნაძემ ვერ დაასაბუთა თავისი თვალსაზრისი ვერც მითოლოგიური სფეროს მოშველიებითა და ვერც ისტორიული წყაროების მოხმობით. პირიქით, არსებული არტეფაქტებით წარმოჩნდა სრულიად განსხვავებული და საპირისპირო შინაარსის მომცველი სურათი: ქართველთა წარმართული წარმოსახვით ზღვა აღიქმებოდა როგორც საკრალური სიდიდე - დამაკავშირებელი გზა ამქვეყნიურ და იმქვეყნიურ სამყაროებს შორის. ამას გარდა, ქართველები ყოფით ცხოვრებაში გამინაურებულნი იყვნენ ზღვასთან და ანტიკურ ხანასა თუ შუა საუკუნეებში ზღვაოსნობის გზით მათ დამყარებული ჰქონდათ სხვა ქვეყნებთან პოლიტიკურ-დიპლომატიური და ეკონომიკურ-სავაჭრო ურთიერთობები. ხაზგასასმელია, რომ ამას მეტყველებს საქართველოში არსებული ფლოტის შედგენილობა: სამეფო ფლოტი შედგებოდა როგორც სამგზავრო ხომალდებისგან, ასევე საბრძოლო ნაგებისგანაც. ქართველ მეფეებს შესწევდათ უნარი საკუთარი ფლოტი გაეზღვათ სხვა ქვეყნებისკენ საზღვაო ბრძოლებში მონაწილეობის მისაღებად. საქართველოში ყოველთვის იყო განვითარებული სამდინარეო მიმოსვლაც. ამას მეტყველებს ის, რომ, ჯერ ერთი, ორ მდინარეზე - მტკვარსა და რიონზე გადიოდა ინდოეთის საქარავნო გზის მონაკვეთი, მეორეც, არაერთ მდინარეზე არსებობდა ნავსადგურები ნაგებისთვის და საბაჟო პუნქტები ტვირთის გადაზიდვისთვის.

საკვანძო სიტყვები: ზღვა, შუმერები, ქართველები, ენგი, ეა, აბზუ-აფსუ.

შესავალი

XX საუკუნის 80-იან წლებში მკვლევარებმა თ. ბერაძემ და ზ. კუტალიევიშვილმა გამოსცეს მონოგრაფიული ნაშრომები საქართველოში ზღვაოსნობის ტრადიციების შესახებ. ეს ნაშრომები მნიშვნელოვანია იმით, რომ მათში საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართული ზღვაოსნობა-ნაოსნობის ტრადიციები, განხილულია ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა

დარგები და, ამდენად, ეს გამოკვლევები ერთმანეთს ავსებენ, საბოლოოდ კი ამდიდრებენ ჩვენს ცოდნას, თუ როგორი გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონდათ ქართველებს ზღვასა და მდინარეებთან ანტიკურ ხანასა თუ შუა საუკუნეებში.

მკვლევართა (ნ. აბაკელია, ხ. თავდგირიძე, ც. ბარბაქაძე...) მიერ სათანადოდ, აგრეთვე, შესწავლილი ზღვის ხატი ქართულ მითოსსა თუ წარმოდგენებში, საიდანაც ჩანს, რომ ქართველთა მსოფლგანცდით ზღვა იყო საკრალური სიდიდე, დამაკავშირებელი ამ ქვეყნისა იმიერ სამყაროსთან.

მეთოდი

სტატია ეფუძნება ქართულ ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული ცნობების, არტეფაქტებისა და, აგრეთვე, წყლის სტიქიის მითოლოგიების შესწავლა-ანალიზს.

შედეგები

როდესაც მკვლევარი ზ. კიკნაძე ქილიკით ახსენებს გამონათქვამს „ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე“ და მას უწოდებს ქვეყნის სიკოჭლეს, ამით იგი ამრუდებს და ამახინჯებს საქართველოში ზღვაოსნობის მდიდარ ტრადიციებსა და ისტორიას.

როდესაც მითოლოგი ზ. კიკნაძე დუმილით უვლის გვერდს მ. წერეთლის ნაღვაწს, ამით იგი, ჩანს, უარყოფს იმ ფაქტს, რომ ქართველებს, შუმერებსა და მცირე აზიის არაინდოგერმანულ ეთნოსებს ერთმანეთთან აკავშირებდა საერთო გენეტიკური ძირები.

ამას გარდა, ზ. კიკნაძე, ნებისით თუ უნებლიეთ, უპირისპირდება ელინისტის, გრ. წერეთლის მოსაზრებას, რომ ერის უმთავრესი სიმდიდრე არის მისი გენეტიკური თავისთავადობა, ხოლო უზენაესი ჭეშმარიტება გამოიხატება თეზით - „გენი, მამული, ენა და სარწმუნოება“.

მსჯელობა

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მოიპოვება არაერთი გამოკვლევა, რომელთა ავტორები განიხილავენ ზღვის და, ზოგადად, წყლის სტიქიის საკითხს ქართული მითოლოგიის, სიმბოლოთა სახისმეტყველების, ენობრივი მონაცემების და ა.შ. მიხედვით. სტატიათა ავტორნი, უმეტესწილად, ისტორიულ ჭრილში ანალიზებენ ქართველთათვის ზღვის, ზღვაოსნობის, მდინარეთა, სამდინარეო მიმოსვლის მნიშვნელობას და მათი დასკვნები სათანადოდაა დასაბუთებული. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი გამოთქვამს ისეთვარაუდსა და მოსაზრებებს, რომელთაც იგი ვერ ამყარებს ვერც წყაროთა ცნობებითა და ვერც სხვა სახის მასალით. პირუკუ, ამგვარ გამოკვლევებში შემოთავაზებული დასკვნები იმდენად ეწინააღმდეგება ისტორიულ სინამდვილეს, რომ არ ეგების მათი უპასუხოდ დატოვება, მით უფრო, რომ ამგვარ თვალსაზრისს იზიარებს ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარიც.

ზ. კიკნაძე თავის სტატიაში „ზღვა და ხმელეთი ქართულ მითოსში“ განიხილავს ქართველთა მითოსურ მსოფლგანცდაში არსებული ზღვის ხატისა და, აგრეთვე, ჩვენი წინაპრების ზღვასთან „პრაგმატული ურთიერ-

თობის გამოცდილების“ საკითხებს. თუმცა, ავტორი თავდაპირველად საუბრობს სხვადასხვა ხალხთა მითოპოეტური ხედვის თაობაზე და შუამდინარეთის მოსახლეობის შესახებ წერს: „ზღვის სიშორემ, შესაძლოა განაპირობა აქ დასახლებული ხალხების მითოპოეტური ხედვა მის მიმართ... იმ ხალხების მითოსში, რომელთა სამეურნეო და სამხედრო საქმიანობა არ იყო დაკავშირებული ზღვასთან, ზღვა მათ წარმოდგენებში მონაწილეობს, როგორც ხმელეთის ტოტალურად დაპირისპირებული სტიქია, ქაოსის სახე, რომელიც ზღვაურ ურჩხულებშია განპიროვნებული. მათთვის ზღვა ის ზღვარია, რომლის მიღმა ადამიანის, როგორც ხმელეთის არსების დომინანცია იწყება, მისი კვალი იკარგება. ის, რაც ხმელეთის ერთ კიდეზე ურწყული უდაბნოა, ხმელეთის მეორე კიდეზე, მის დასალიერში ზღვაური სტიქიაა - ეს არის თიამათი, ღმერთებისა და სამყაროს პირველსაშო, რომელიც შთანთქმით ემუქრება სოფელს. ზღვიდან ზღვამდე გაშლილ სახელმწიფოს ზღვის რეალური გამოცდილება არ ჰქონია და, შესაძლოა, ამიტომაც მისი ხატი მითოსურ წარმოდგენებში იყო მოქცეული“. შემდგომ იგი აგრძელებს საუბარს და ახლა უკვე ბერძენთა შესახებ იუწყება: „მაგრამ იმ ხალხს, სახელდობრ ელინებს, რომლებიც ზღვას გამინაშურებულნი იყვნენ და ზღვაოსნობის ძველი გამოცდილება ჰქონდათ, არ შეუქმნიათ ზღვის მითოსი. ზღვაზე ისინი ისევე მოგზაურობდნენ, როგორც ხმელეთზე. შეიძლება ითქვას, რომ ზღვა მათი ისეთივე სამშობლოა, როგორც ელადის მიწა“ (კიკნაძე, 2010:137). ე.ი. ავტორი ფიქრობს, რომ ის ეთნოსები, ვისაც გეოგრაფიული გარემოს გათვალისწინებით არ ჰქონიათ ტერიტორიული საზღვარი ზღვასთან, საკუთარ მითოსში ქმნიდნენ ზღვის ხატს. ხოლო მათ, ვისთვისაც ზღვაოსნობა გახლდათ ტრადიციული საქმიანობა, არ შეუქმნიათ ზღვის მითოსი. გამომდინარე აქედან, მკვლევარისთვის ეჭვმიუტანლად გაცხადებულია, რომ ქართველების წარმოდგენაში, რომელთაც არასოდეს ჰქონიათ ზღვასთან ურთიერთობა, ზღვა განიხილება, როგორც ხმელეთის საპირისპირო სტიქია, რომელიც ადამიანმა უნდა დასძლიოს. თუმცა ამის შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ.

თავდაპირველად საჭიროა გავარკვიოთ, შეესატყვისება თუ არა მკვლევარის ხსენებული თვალსაზრისი სიმართლეს, რაც უკავშირდება სხვადასხვა ეთნოსთა მითოლოგიურ სამყაროში ზღვის, როგორც სუბიექტის შინაარსობრივ დატვირთვას. ჰომეროსის ეპოსებსა და არგონავტების თქმულებაში პონტო ნახსენებია უწყვეტი სივრცულ-დროჟამისეული ერთობლიობის („ქრონოტოპი“) ფონზე, როდესაც ნაწარმოების პერსონაჟი ერთდროულადარსებობს სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში და იგი იმეცესულად გადაადგილდება კიდეც ერთმანეთისგან დაშორებულ გეოგრაფიულ სივრცეებში (არგონავტიკა, 1975), (Гомер, 1986a), (Гомер, 1986b). ჰესიოდეს „თეოგონიის“ მიხედვით, ბერძენთათვის პონტო განიხილებოდა როგორც ღმერთთა საუფლოს ერთ-ერთი სუბიექტი, იგი აყვანილია ღმერთების სიმაღლეზე, ვინც თანამონაწილეა და განმახორციელებელი არსებათა გაჩენისა დედამიწაზე. მოვუსმინოთ ჰესიოდეს: „გეამ, ისე, რომ არავისთან ასულა სარეცელზე, აგრეთვე შვა ხმაურიანი ზღვა უნაყოფო, პონტო... პონტომ დაბადა ნერეი... უფროსი შვილთა შორის... პონტოს დედამიწამ გაუჩინა

დიადი ტავმანტი - მამაც ფორკისთან ერთად, აგრეთვე მშვენიერღაწევიანი კეტო და ევრიბია, ვისაც გულში ძლიერი სამშვნველი ჰქონდა“ (Гесиод, 1963) და ა.შ. როგორც ვხედავთ, ჰესიოდე, ვინც გამოხატავდა ბერძენთა წარმოდგენას თეოგონიის თაობაზე, პონტოს იმთავითვე უკავშირებდა იმ ღვთაებებს, რომელნიც აწესრიგებენ სამყაროს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ არქაული მაგიის სულისკვეთებით განმსჭვალულ სამყაროში, სადაც პონტო არის ღმერთების პანთეონის წევრი, იგი იმავდროულად წარმოჩნდება როგორც ზღვის სივრცული მოცემულობა, ვის წიაღშიც დასაბამს იღებს ერთობ მრავალრიცხოვანი შთამომავლობა (Тахо-Годи, 1989: 35,39). ე.ი. სხვა ღმერთების დარად მასაც ძალუმს სამყაროს შექმნის ჟამს თავისი ღვთიური კვალი დაამჩნიოს კაცთა მოდგმას. თუმცა, ძველბერძენთა მსოფლგანცდის მიხედვით, პონტოს ზღვის გამორჩეულობა ამით არ სრულდება. ცნობილია, რომ პონტოს ეწოდება „საღვთო ზღვა“. თანაც ჰომეროსი რამდენიმეგზის ახსენებს ზღვას ამგვარად: „Корабль спустили на священное море“, „сдвинул свой плот на священное море“, „сдвинувший, корабль на священные воды“ (Одиссея, песнь: II-V, XI). აქედან ჩანს, რომ პონტოს ზღვა ძველანტიკურ ტრადიციაში უფრო ადრეული ხანიდან დამკვიდრებული იყო, როგორც საღვთო წყლით მოცული. მიუზბრუნდეთ ჰესიოდეს თეოგონიას. აქ ჩამოთვლილნი არიან პონტოს ზღვის უფროსი ვაჟის, ნერეის ქალიშვილები, რომელთა რაოდენობა ორმოცდაათია და რომელნიც გამოირჩევიან საკუთარი, ერთმანეთისგან განსხვავებული თვისებებით. ამ თვისებათაგან შეიძლება გამოვყოთ სიჩქარე, ტალღის მოტანა, მორევი, სწრაფი დინება, მშვენიერი დინება, მლაშე გემო, ქვიშიანობა, კლდოვანი ფსკერი და ა.შ. თუმცა ნერეის ერთ-ერთი ქალიშვილი განასახიერებს არსებას, ვინც არის საზღვაო გზის გამკვალავი (пролагающая морской путь). ყურადსაღებია, რომ ამ არსების სახელი გახლავთ პონტონორეა, რომლის ფუძე კვლავაც პონტოს ზღვის სახელწოდებას უკავშირდება. თანაც, აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ თავად ზღვის სახელწოდება (Ponto) ლათინურად ნიშნავს „გზას“, „სავალს ცისკენ“, „ხიდს ცისკენ“ და, აგრეთვე „ნავსაყუდელს“ (portus) ციური სამყაროსკენ მიმავალ გზაზე. ამრიგად, პონტო არის ერთ-ერთი ღმერთი, სხვა ღმერთებთან ერთად რომ აწესრიგებს სამყაროს, იგია დასაბამის შემოქმედის და ღვთაებრივი წყლის განზომილებაც, სხვა სკნელებთან რომ აკავშირებს შესაქმნიულ სამყაროს. ეს კავშირი ხორციელდება წყლის საკრალური გზით, რომელსაც წარმართავს პონტოს ერთ-ერთი შთამომავალი, ნერეის ასული პონტონორეა. პონტონორეას გაკვალული გზით შესაძლებელია დაკავშირება ღმერთებთან, ზემთა საუფლოსთან. ამასვე აღნიშნავს საფო ღმერთებისადმი მიძღვნილი ჰიმნების ერთ-ერთ ოდაში (ჰერასადმი), საიდანაც ჩანს, რომ ღმერთქალ ჰერას სამყოფელამდე შორი გზა მიდის ზღვის გადაღმა:

„Как сюда приплыв с берегов Скамандра

Видят воеводы: Заказан путь им

За море дальный

Прежде чем тебя не прикличут с неба...

(Саффо, Алкей, Гимны)

თუკი ჰესიოდესთან მოცემულია პირველშესაქმეს სურათი და ღმერთთა მიერ მოწესრიგება სამყაროსი, ჰომეროსის ეპოსში დასურათბატებულია გარდაცვლილთა სულთა სამყოფელის - ქვესკნელის არსი. იქ, მკვდართა სამეფოს წყვდიადში განაგებენ მეფე აიდესი და დედოფალი პერსეფონე (Гомер, 1986a).

აიდის დაბინდულ სამყოფელში სწრაფად მიედინება პერიფლექტონი - კოციტთან, სტიქსის დიდ ტოტთან ერთად, იქ ჩანს კონცხი, სადაც ორივე მდინარე ხმაურით ერწყმის ერთმანეთს. კონცხის ძირში უნდა ამოითხაროს ღრმა ორმო, სადაც მკვდართათვის სამგზის უნდა შესწირონ ზედაშე - თაფლიანი, სურნელოვანღვინიანი და წყლიანი ნარევი ქერის ფქვილთან ერთად. უნდა შეჰპირდნენ მკვდართა აჩრდილებს, რომ შინ დაბრუნებისას, მათ შესწირავენ უშობელ ძროხას და მათთვის კოცონში შეუძახებენ მრავალ ძვირფასეულობას. შემდეგ ჰომეროსი ყვება, თუ როგორ უნდა წარმართოს ოდისევსმა ურთიერთობა მკვდართა სულებთან და როგორ მოიქცეს, რათა ქვესკნელიდან შინისკენ გამოიკვლიოს გზა „უხვთევზიანი ზღვით“ (Одиссея, 1986: песнь X). ერთი სიტყვით, ქვესკნელში შეღწევა და უკან გამობრუნება შესაძლებელია ზღვის გადაცურვა-გადმოცურვით, როცა წინა-უკმო გაუყვები პორტონორეას მიერ გაკვალულ საზღვაო გზას. საერთოდ, ძველბერძენთა წარმოდგენით, დედამიწა იყო კვერცხის ფორმის, რომელსაც გარს ეკვროდა ოკეანე - მითიური მდინარე. სწორედ ამ მდინარის ნაპირებიდან ამოდიოდა და ჩადიოდა მზე, მთვარეც. არქაული წარმოდგენით, მთელი წყლის სტიქია იყო ერთიანი და დაუსაბამო. პონტოს საღვთო ზღვა, იგივე ტბა, იგივე მდინარე-ოკეანე აღიქმებოდა ერთ სიდიდედ და მათ ერთმანეთისგან არ განასხვავებდნენ. ამრიგად, საღვთო ზღვა პონტოსი გახლდათ მსოფლიო მდინარე - ოკეანე, ერთადერთი საკრალური სიდიდე, დამაკავშირებელი იმქვეყნიურ სამყაროებთან. აქვე უნდა ითქვას, რომ ძველანტიკური კოსმოგონია იმდენად ძლიერი ზემოქმედების აღმოჩნდა კაცთა მოდგმის ცნობიერებაზე, მას ისე ღრმად ჰქონდა ფესვები გადგმული თაობათა მსოფლგანცდაში, რომ წყლის ფენომენი, როგორც უცილობელი და შეუცვლელი წინაპირობა ადამიანის ამ ქვეყნად მოსვლისა და საიქიოს გასტუმრებისა, ევროპელთა წარმოდგენაში შემორჩენილი იყო გვიანი შუა საუკუნეების ხანამდე. ასე, მაგ., გერმანელთა რწმენის თანახმად, გზა იმ ქვეყნისკენ გადიოდა ზღვაზე და ამიტომ გერმანელ ტომთა დაკრძალვის რიტუალში ხომალდს ენიჭებოდა უპირატესი აზრობრივი დატვირთვა. შემორჩენილია თქმულებები კონუნგების შესახებ, რომელთა მიხედვით, მათი სიკვდილის შემდეგ ცხედრებს დებდნენ ხომალდებზე, ცეცხლს უკიდებდნენ და ტალღებს ატანდნენ. ანგლო-საქსურ ეპოსში „ბეოვულფი“ მოთხრობილია დანიის კონუნგის, სკილდის შესახებ, ვინც ყრმობისას „აქ“ მოვიდა გემით ზღვის თვალუწვდენელი შორეთიდან და სიკვდილის შემდგომ ასევე გემით გაამგზავრეს „იქით“. ა.ი. გურევიჩის თქმით, სულაც არ იყო შემთხვევითი, რომ ვერავინ შეძლებდა წყლის გადაულახავად ერთი სივრცულ-ჟამიერი ყოფიდან მეორე სივრცულ-ჟამიერ ყოფაში გადაადგილებას: „ამ წარმოდგენათა მიხედვით, წყლის სტიქია არის გზა-სავალი ერთი სამყაროდან მეორისკენ (Гуревич, 1990:128) - შენიშნავს იგი.

ამრიგად, ელინთა მიერ არქაული ხანის პონტო განიხილებოდა ღმერთებთან წილნაყარ პირველსაწყისად, რომელიც იმავდროულად თავის თავში ითავსებდა წყლის სივრცულ ცნებებსაც („მარილიანი“, „უკიდევანო“, „ბნელი“, „ჯანდიანი“, „წყალუხვი“, „ფართე“, „მერყევი“, „ბობოქარი“, „ხმაურიანი“, „ღრმა წიაღიანი“, „ღრმა დინებებიანი“, „უხვთევეზიანი“, „შმაგტალღებიანი“, „შავი“, „მქისი“). ამ წყლიანი სივრცის საკრალურობა გამოიხატებოდა იმით, რომ მისტიურ დონეზე მისი გადალახვა მოკვდავთათვის იყო უცილობელი პირობა, რათა სკნელიდან გადასულიყვნენ ზესკნელში ან, პირიქით, მოხვედრილიყვნენ ქვესკნელში. ამასთანავე, ზემოთ ვახსენეთ, რომ ბერძნულ მითოლოგიაში პონტოს ზღვა ყოველთვის როდი განიხილებოდა როგორც ცალკე ჰიდრონიმი, არამედ ხშირ შემთხვევაში პონტო მოქცეული იყო წყლის, სისველის, სინოტივის სტიქიის ერთიან სისტემაში, როდესაც ერთმანეთთან გაიგივებული იყო ზღვა, ტბა და მსოფლიო მდინარე (ოკეანე).

ბერძნული მითოლოგიისეული ზღვის შესახებ იმიტომაც ვისაუბრეთ ასე დაწვრილებით, რათა გვეჩვენებინა, თუ ელინთა წარმოდგენებში რა ადგილი ჰქონდა დათმობილი სამყაროს მოწყობის თაობაზე ზღვის (მდინარე, ტბა, ოკეანე) ფენომენს და რა როლს ასრულებდა იგი, როგორც ღმერთი-დემიურგი ქაოსის დაძლევისა და ხთონური სამყაროს შექმნისას. საღვთო ზღვა, ამ მხრივ, მართლაც გამოირჩეოდა თავისი ჩენილი ხატით - იგი სხვა ღმერთების დარად იყო სიცოცხლის მიმნიჭებელი საკუთარი შთამომავლობისთვის, მაგრამ, იმავდროულად, წარმოადგენდა იმ ნავსაყუდელს, სადაც, ერთი მხრივ, იწყებოდა გზა სიცოცხლისკენ და საიდანაც, მეორე მხრივ, ეს გზა მიემართებოდა დასალიერისკენ. სწორედ ამ განსაკუთრებული მითოლოგიური იერსახით შემორჩა ელინთა „საღვთო ზღვა“ ზოგადსაკაცობრიო კულტურას.

ოღონდაც, სხვა საკითხია, არის თუ არა ელინთა მითოლოგიური ხატი წყლის სტიქიონისა მხოლოდ ძველბერძენთა მსოფლგანცდისა და წარმოსახვის ნაყოფი, თუ ზოგჯერ შესაძლებელია მასში ამოვიცნოთ კვალი სხვა ეთნოსთა წარმართული შეხედულებების გავლენისა?!

თუკი გავიხსენებთ, რომ უძველესი ხანიდან მოყოლებული ეთნოსების კულტურა არ იქმნებოდა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად, განყენებულად და ისინი ურთიერთს „უზიარებდნენ“ საკუთარ კულტურულ, მათ შორის ზეპირსიტყვიერების მონაპოვარს, მაშინ ლოგიკური იქნება, თუკი ელინთა მითოლოგიური სამყარო გარკვეულწილად გაითავისებდა აღმოსავლეთის ხალხთა წარმოსახვისთვის დამახასიათებელ სიმბოლოებსა და სახეებს. ამასთან დაკავშირებით გვსურს მოვიხმოთ მ. წერეთლის, ვინც პირველმა აამეტყველა ქართულად შუმერთა მიერ შექმნილი „გილგამეშიანი“ და სათანადო გამოკვლევა თუ განმარტებანი დაურთო კიდევაც, მოსაზრება:

„ცხადია, ბაბილონურ წარმოდგენას ჯოჯოხეთზე გავლენა მოუხდენია ბერძენთა რელიგიურ წარმოდგენებზეც. აქ უნდა იყოს პირდაპირი გავლენა გილგამეშის ეპოსისა, რომელიც მთელს წინა-აზიაში იყო გავრცელებული. იგი თარგმნილი იყო ბაბილონურითგან უცხო ენებზედ - მაგ. ერთ ინდოგერმანულ და ერთ არაინდოგერმანულ ენაზედ, და ბერძენთა

ყურამდისაც მიღწეული... პირველ-ყოფილი ბაბილონური ელემენტები სჩანს „ოდისსეა“-ში და „ილიადა“-ში“ (გილგამეშიანი, 1924:102). მკვლევარი საკუთარ თვალზარის კვლავაც ავითარებს თავის სხვა გამოკვლევებში და ასახელებს შუმერული კულტურის ნიმუშებს, რომლებიც მცირე აზიაში გავრცელდა პროტოხეთელთა მეშვეობით. ესაა ორთავიანი არწივი, რასაც ბრჭყალებით უჭირავს კურდღლები - იგი იყო შუმერული მოტივის სიმბოლო და წარმოადგენდა ხეთელთა სატახტო ქალაქის გერბს, აქედან კი შემდეგ ადგილი დაიმკვიდრა ბერძნულ მითოლოგიაში. ამას გარდა, შუმერთაგანაა ნასესხები რელიეფები ცხოველთა (ლომი) ზურგზე გამოსახული ღმერთებით და ა.შ. ამგვარ მაგალითთა საფუძველზე მკვლევარი შენიშნავს, რომ: **„შორს წასულა გავლენა ხეთურ ხელოვნებისა და შეიძლება აგრეთვე სარწმუნოებრივ წარმოდგენათა მთელს ახლო აღმოსავლეთში... აი, ამგვარად ვრცელდებოდა ბაბილონური გავლენა ჯერ მცირე აზიის მკვიდრთა ხელოვნებაზე და აქედან - ბერძნულ კულტურაზეც“** (წერეთელი, 1924:62). რაც შეეხება „გილგამეშიანის“ სიუჟეტური ქარგის კავშირს „ოდისეა“-სა და „ილიადა“-სთან, ამის წარმოსაჩენად მკვლევარი ასახელებს რამდენიმე მაგალითს. ესენია ოდისევსის შთასვლა ქვესკნელს და იქ ნახვა დედისა თუ მეგობართა, აღწერა მათი სულების ცხოვრებისა ჯოჯოხეთში და, მეორე მხრივ, ენქიდუს სიზმარში აღწერილი ქვესკნელი და იქ შთასულ სულთა აჩრდილისებრი ცხოვრება, აგრეთვე უტ-ნაფიშტის ნათქვამი სიკვდილის საშინელებათა შესახებ, უტ-ნაფიშტის მიერ უკვდავების მოპოვება და მსგავსად ამისა - ბერძნულ მითოლოგიაში მენელაოსის დაპირება, რომ პროტეუსი სიკვდილის შემდგომ საუკუნოდ განისვენებდა ელიოზის ველზე. ანდა, ვნახოთ თუ როგორ ემსგავსება ერთმანეთს ბერძენთა ელიზიოსი და უტ-ნაფიშტის საცხოვრებელი ადგილი: **„იგი არც საიქიოა და არც სააქაო, არამედ არის სკნელთა საზღვარზე, სადაც ღმერთები წარიტაცებენ მხოლოდ უხვად მიმადლებულ კაცს, ვისი სული ისევ ხორცთან იყო განუყრელი მისგან, გადარჩენილი ერებოსის მიერ შთანთქმას - უკვდავად ქცეული“** (წერეთელი, 1924:103). კვლავაც შეიძლება არაერთი მაგალითის მოხმობა, საიდანაც ცხადდება, რომ „სულთა ქვესკნელში შთასვლა იყო საზოგადო კანონი“ ძველბერძენთათვის და შუმერთა წარმოდგენითაც. ოღონდაც ამჯერად საუბარს განვაგრძობთ ოდენ მითოლოგიისეული წყლის სტიქიის შესახებ, რათა ვნახოთ, თუ როგორ წარმოესახათ შუმერებს საკუთარ კოსმოგონიაში ზღვის (ტბა, მდინარე) საკრალური სახე.

ეპოსში „გილგამეშიანი“ წყლის სივრცული საუფლო სახელდება როგორც „წმინდა ტბა“, ე.ი. III ათასწლეულის შუმერთა მსოფლგანცდაში „წმიდა ტბა“ არის ის საკრალური სიდიდე, რასაც შემდგომ, II ათასწლეულის ელინთა თქმულებაში უწოდეს „საღვთო ზღვა“. გილგამეში, იმისათვის, რათა მან მიაღწიოს თავის ღმერთ ეამდე, უნდა შევიდეს „წმინდა ტბაში“ და იქ დააყენოს „ხომალდი ღუზითა“ [გილგამეშიანი, 1924:71,73]. აქედან ჩანს, რომ „წმინდა ტბაზე“ ყოფილა ღმერთებთან მიმავალი გზა-სავალი. ამას გარდა, მეორე მხრივ, იმავე ტბაში არის „წყალი სიკვდილისა“, ვინაიდან ის ქვესკნელს უკავშირდება. **„ფრიად საშიშია, თუკი მიაღწევ ამ „სიკვდილის წყალსა“, რადგანაც იგი „უფსკრულია, ვითა ურდული, დამხშობი მისი“**

(გილგამეშიანი, 1924:61). თუ რისი დამხშობია ეს „წყალი სიკვდილისა“, ჩანს მეღვინე ქალის, სიდურის სიტყვებიდან, ვინც ზის „ზღვის საჯდომზედ“ და უბნობს, რომ ზღვის გარდასავალი არ არსებობს, ვერვინ შეძლო ზღვის განვლა, რომელსაც ურდულივით ახშობს ეს „სიკვდილის წყალი“. მხოლოდ ერთ-ერთმა ღმერთმა, „გმირმა შამაშმა განვლო ეს გზა“. ამრიგად, ეპოსის მიხედვით, „წმინდა ტბა“ იმიტომაც არის წმინდა, ანუ „საღვთო ზღვა“, რომ მას აქვს „მისადგომელი“ (მისადგომელსა ზღვისას სძულს ურ-შანაბი) და „გარდასავალი“ (გარდასავალსა აღარ უყვარს ურ-შანაბი), ე.ი. ტბაზე გადის გზა, რომელიც იწყება მისადგომელთან და სრულდება გარდასავალთან. თანაც, გზის დასაწყისში, „ზღვის საჯდომზედ“ ზის ის ღვთიური მეღვინე ქალი, ვინც აფრთხილებს გილგამეშს, რომ მოკვდავთათვის შეუძლებელია გარდასვლა ზღვისა და მხოლოდ ღმერთებს ძალუბთ, რომ განვლონ იგი. ამრიგად, შუმერში, სადაც დაირწა „კაცობრიობის აკვანი“, წყლის სტიქია იმთავითვე შეადგენდა ღვთაებათა საუფლოს ერთ ნაწილთაგანს, მეტიც, იგია „ხიდი“, დამაკავშირებელი დანარჩენ ორ სამყაროსთან - ზესკნელსა და ქვესკნელთან. წყალი, თავისი მისტიური არსით წილნაყარია სხვა სკნელებთან და მათთან ერთად წარმოაჩენს მთლიან სამყაროს - მისი საშუალებით ერთმანეთს წრიულად უკავშირდებიან აღმოსავალის ღმერთთა საუფლო და და დასალიერის აჩრდილთა სამყოფელი. ერთი სიტყვით, აშკარაა მსგავსება შუმერული ეპოსის სიუჟეტური ქარგისა და ელინთა თქმულების შინაარსისა, სადაც ხორცშესხმულია არქაული ხანის წარმართულ წარმოდგენათა სურათი სამყაროს მოწყობისა. ორივე ხალხის წარმოსახვით, წყლის სტიქიონი არის ის სუბსტანცია, რაც ერთმანეთთან აკავშირებს ყველა სამყაროს - ზესკნელს, სკნელსა და ქვესკნელს. ელინური წარმოდგენები მოიცავს იმ პრეისტორიულ ხანას, როდესაც სუფევდა ქაოსი, დემიურგებმა სძლიეს მას და დასაბამი დაუდეს მოწესრიგებულ სამყაროს, ანუ წამოიწყეს და დაასრულეს პირველშესაქმე. სამყაროს წარმოქმნის ამ პროცესში თავისი წვლილი შეაქვს თითოეულ ღმერთს, და მათ შორის გამორჩეულად იღვწის წყლის სტიქიის, იმავე ზღვის, ტბის, მსოფლიო მდინარე-ოკეანის ღმერთი, ვინც ელინთაგან ხშირად წოდებულია პონტოს სახელით. პონტოს ღვთიური გამორჩეულობა წარმოჩნდება იმით, რომ როგორც ღმერთი-დემიურგი, იგი იმავდროულად კრავს, აერთიანებს სამივე სკნელს - მთელ კოსმოგონიურ სამყაროს.

რაც შეეხება შუმერულ ეპოსში წარმოჩენილ სურათს, ცნობილია, რომ არსებობს „გილგამეშიანი“-ს დედნის მიხედვით შექმნილი ნაირსახეობანი იმისდა მიხედვით, თუ ვინ, რომელმა ეთნოსმა და როდის „გადაამღერა“ იგი საკუთარ ენაზე (ძვ. აქადური, ასურული, ბოლაზ-ქოის აქადური, ინდოგერმანულ-ხეთური, არაინდოგერმანულ-ხეთური და მისთ.). ნიშანდობლივია, რომ შუმერების მიერ შექმნილ დედანში შესაქმეს აღწერისას ნახსენებია „მორეული ქვეყანა, დილმუნის ქვეყანა“, რაც სინამდვილეში იყო ამავე სახელწოდების კუნძული სპარსეთის ყურეში. აქ, ამ „წმიდა ადგილას“, ცისა და მიწის ღმერთებმა ანუ და ენლილმა მიუჩინეს სამყოფელი ცი-უ-სუდუს და მიანიჭეს უკვდავება ვითარცა ღმერთს. ე.ი. შუმერულ, პირვანდელ ტექსტში ზღვა წარმოჩენილია იმ გარემოდ, სადაც

დღეგრძელმა ცი-უ-სუდუმ უნდა განისვენოს ვითარცა უკვდავმა - ღმერთად აღქმულმა არსებამ. ამ პასაჟთან დაკავშირებით ხაზგასასმელია, რომ ზღვის, როგორც უკვდავის, ანუ ღმერთის სამყოფელის ხატი, გარდა შუმერული ტექსტისა, სხვა ვერსიებში არ გვხვდება. ე.ი. შუმერებმა იცოდნენ ზღვა, სადაც დაასახელეს „წმიდა ადგილად“ მოაზრებული კუნძული, რომელზეც უნდა ეარსება ღმერთთაგან უკვდავება მინიჭებული „ღვთიურ ქმნილებას“. აქედან ჩანს, არც შუმერებისთვის იყო ზღვის ფენომენი უცხო და „გილგამეშიანში“ არის მინიშნება იმისა, რომ ზღვას ისინიც განიხილავდნენ „სივრცულ-დროჟამისეულ“ ფენომენად, სადაც არის „წმიდა ადგილად“ წოდებული „შორეული ქვეყანა“.

ამრიგად, შუმერული ეპოსისა და ელინური თეოგონიისა თუ ეპიური თქმულებების, სადაც ზღვა აღქმულია როგორც საღვთო გამოვლინება, შედარება-შეჯერებით ცხადდება, რომ ორივე ეთნოსის წარმართულ წარმოდგენებში ზღვა (ტბა, მდინარე-ოკეანე) განიხილება ღმერთის სახით, პირველ შესაქმეში რომ მონაწილეობს და იმავდროულად, როგორც მდინარე-ოკეანე, გარს ერტყმის და ერთმანეთთან აკავშირებს სრულიად სამყაროს, მთელი თავისი საკრალური შრეებითა და მისტიური მოცემულობებით. ამასთან, შუმერული კვალის ნიშნები ელინურ კოსმოგონიაში შეიმჩნევა ცხადლივ, ოღონდაც აღსანიშნავია, რომ ეს „**ბაბილონური თქმულებანი, ბერძენთა ყურამდისაც მიღწეული, ჩაექსოვნენ ბერძნულთ, შეცვლილ იქმნენ ბერძენთა დიდ სიტყვის - ხელოვანთაგან, განშვენიერებულნი მათ მიერ, ეროვნულად ნამღერნი და დიდ ეპოსთათვის გამოყენებულნი**“ (მ. წერეთელი).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე ვერ გავიზიარებთ ზ. კიკნაძის თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ „ელინებს, რომლებიც ზღვას გაშინაურებულნი იყვნენ და ზღვაოსნობის ძველი გამოცდილება ჰქონდათ, არ შეუქმნიათ ზღვის მითოსი“. ელინური წარმოდგენები ზღვის საკრალურობის თაობაზე, დიახაც, არსებობდა და მათ მიხედვით ზღვას, როგორც შემოქმედსა და დამაკავშირებელს სამივე ქვეყნისა (სკნელისა), ჩენილი ადგილი ჰქონდა განკუთვნილი. ამიტომ, ჩვენი აზრით, მკვლევარის ხსენებულ თვალსაზრისს არ გააჩნია არანაირი საფუძველი და იგი შორს დგას ისტორიული სინამდვილისგან.

ახლა განვიხილოთ ზ. კიკნაძის მოსაზრება ქართველთათვის ზღვის ხატის შესახებ და მათ მიერ ყოფითი საქმიანობისას პონტოს სანაოსნოდ გამოყენების თაობაზე. ზემოთ ვახსენეთ, თუ როგორ ახასიათებს ავტორი იმ ხალხებს, ვინც სამეურნეო საქმიანობით არ იყვნენ ზღვასთან დაკავშირებულნი და მათ შესახებ წერს, რომ ასეთი ეთნოსების მითოსში „ზღვა არის ხმელეთის ტოტალურად დაპირისპირებული სტიქია, რომელიც ზღვიურ ურჩხულებშია განპიროვნებული“. სწორედ ხალხთა ასეთ ჯგუფს მიაკუთვნებს იგი ქართველ ერს და ჩვენი წინაპრების შესახებ ამბობს: „[თამარის ისტორიაში] **ზღვა ერთადერთხელ არის ნახსენები და ისიც არა როგორც თავისთავადი რეალობა, როგორც სამოქმედო ასპარეზი, არამედ როგორც ხმელეთის საპირისპირო სტიქია, რომელიც დამლეულ-გარდაქმნილ უნდა იქნეს. ასეთი მეტაფორა გამოწვეულია იმ გარემოებით,**

რომ თამარს, ისევე, როგორც მის წინაპრებს, არასოდეს ჰქონიათ ზღვასთან პრაგმატული ურთიერთობის გამოცდილება. ამ ... მეტაფორის არსებობა სწორედ ზღვის სიშორით და მასზე ბუნდოვანი წარმოდგენით არის განპირობებული“. მეორეგან ასევე აცხადებს: „საქართველოს ისტორიას, თუმცა ქვეყანას ცალი ფეხი ზღვაში ედგა (ამ სიკოჭლეს გამოხატავს ისტორიული ფორმულა „ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე“), არ ახსოვს რაიმე მნიშვნელოვანი ურთიერთობა ზღვასთან და, მით უმეტეს, საზღვაო ბრძოლები... მთა და ბარი - აი, ეს არის საქართველოში მოსახლე ადამიანის ასპარეზი და, რა თქმა უნდა, ხევეები და ხეობები, და მდინარეები, თუმცა ვერ დავადასტურებთ, რომ ოდესმე თუნდაც მდინარეებს რაიმე გადამწყვეტი სამეურნეო ან სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონოდათ ქვეყნის ისტორიაში, წყალუხვი და მზორგავი მდინარეები (რიონი, ენგური...) ნაკლებ ხელსაყრელი იყო სანაოსნოდ. მხოლოდ მთებში მოჭრილი და ტივებად შეკრული ხეების ტრანსპორტირებისთვის თუ გამოდგებოდა. მდინარეთა ქსელი არასოდეს გამხდარა სახელმწიფო-სამეურნეო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი, განსხვავებით პოტამური ეპოქის ტიგროსისა და ევფრატის აუზისა, რომლის არხების ქსელზე იყო დამყარებული ქვეყნის კეთილდღეობა და სიუხვე, რომ არაფერი ვთქვათ ცივილიზაციაზე, რომლის სახე გარკვეულწილად ამ ორმა მდინარემ განაპირობა“ (კიკნაძე, 2010:136,137).

ზემოხსენებულთან ჩანს, რომ მკვლევარის აზრით, ქართველთა წარმართულ წარმოდგენებში ზღვა არის ხმელეთს დაპირისპირებული სტიქია, ქართველებისთვის არც ზღვას და არც მდინარეებს ისტორიულად არ ჰქონიათ სამეურნეო ან სტრატეგიული მნიშვნელობა და ბოლოს, მეფე თამარსა და მის წინაპარ მეფეებს არასოდეს ჰქონიათ ზღვასთან პრაგმატული ურთიერთობის გამოცდილება.

ვიდრე ამ საკითხებს ცალ-ცალკე განვიხილავდეთ, გვსურს კვლავაც მოვიხმოთ მ. წერეთლის თვალსაზრისი შუმერთა და ქართველტომელთა საერთო ძირების არსებობის შესახებ: „სუმერთა ენა მონათესავეა ქართულის ენისა და სუმერთა ერი გამოწყობილი ყოფილა იმ რასისა, რომელიც უძველეს დროს სახლობდა მცირე აზიაში, შუა-მდინარის ქვეყანაში, სომხეთში, შიმი-ლეხა კავკასიაში და სხვაგანაც... სამხრეთ ბაბილონეთში სუმერებმა... ვიცით, რომ შექმნეს ძლიერი კულტურა, რომელმაც უდიდესი გავლენა იქონია მთელს აღმოსავლეთის კულტურაზე და აქედან მთელის კაცობრიობის კულტურაზედაც. ერთია ის რასა, რომელსაც შეუქმნია შექმნისა და წარღვნის თქმულებანი და „ვეფხის ტყაოსანი“ (გილაგამეშიანი, 1924:100). მკვლევარი საფუძვლიანად შეისწავლის ამ თემას და აღნიშნავს, რომ: „არის ნიშნები (და მხოლოდ ნიშნები, თუმცა ძლიერ თვალ-საჩინო) იმისა, რომ არაინდოგერმანულ ხალხებს მცირე აზიისას (ბალაი, ხურიტები, მიტანელნი) ქართველებთან აქვს ნათესაობა ენისა და რასისა - შორეული გენეტიკური ნათესაობა“ (წერეთელი, 1924:33).

ცოტა ქვემოთ მ. წერეთელი მსჯელობას აგრძელებს: „ნიშნები მაინც არის ქართულის შორეული ნათესაობისა ხეთის არაინდოგერმანულ ენებთან; ამასთანავე, სჩანს ხეთური სარწმუნოების ელემენტები ძველის საწარმართო ქართულ სარწმუნოებაში და რაც დღეს მასალა მოგვეპოვება, იმის მიხე-

დვითაც შეგვიძლია ხილული ძაფები გავაბათ ხეთასა და... საქართველოს შორისაც; ხოლო შემდეგი მოსალოდნელი მასალები იმედია გვიჩვენებენ მრავალთა და მიხვეულ-მოხვეულ გზათა, რომელნიც აერთებდნენ ერთ დროს მცირე აზიის ხალხებს სხვა ხალხებთან და ქართველობასთანაც - რასიულად, კულტურულად და ლინგვისტურად, შეიძლება ერთი გზა აერთებდა საქართველოს, მცირე აზიასა და შუამდინარეთს თვით სამხრეთ ბაბილონეთამდე, სუმერეთამდე“ (წერეთელი, 1924:106).

მ., წერეთელს არაერთი, ვიტყვით, მრავალი მაგალითი მოჰყავს საკუთარი თვალსაზრისის წარმოსაჩენად, რომლის თანახმად, ქართველებს, მცირეაზიელებსა და შუმერებს საერთო ლინგვისტურ-კულტურულ-სარწმუნოებრივი ძირები გვექონდა, თუმცა, ამჯერად, განსახილველი საკითხის შინაარსიდან გამომდინარე, ჩვენ შემოვიფარგლებით ოდენ საკითხით ქართულ მითოლოგიაში ჰიდრონიმების შესახებ და შევეცდებით ვაჩვენოთ, როგორ იყო ასახული ჩვენი წინაპრების წარმოდგენებში წყლის სტიქიასთან დაკავშირებული სიდიდეები და არსებობდა თუ არა ზღვის ფენომენის მომცველი საერთო მოტივები შუმერულ და ქართულ მითოლოგიურ წარმოდგენებში?!

უპირველესად უნდა ითქვას, რომ ჩვენს წინაპართა ისტორიულ მეხსიერებაში წყლის სტიქია მთელი თავისი განზომილებებით ყოველთვის იყო ასახული და წყალთან დაკავშირებულ ჰიდრონიმებს ჩვენი წინაპრები მოიხსენიებდნენ საკუთარი სახელწოდებებით: ზღვას ეწოდებოდა „შესაკრებელი წყალთა“, ტბა იყო „მომცრო ზღვა“, ხოლო მდინარე - „მონადენი წყალთა“. აღსანიშნავია, რომ ქართულ მითოლოგიურ სამყაროში ზღვა განიხილებოდა როგორც ქვეყნიერების საზღვარი (შდრ. ზღვარი, მიჯნა) და იგი მოქცეული იყო სააქოსა და საიქიოს, ამერსა და იმერს, შინასა და გარეს შორის. ადამიანის მიერ ზღვის (მდინარის) გადალახვა ნიშნავდა ახალ სამყაროში გადასვლას (აბაკელია, 2010: 16-19).

ჩვენი წინაპრების წარმართული ხედვით, ზღვა ქვეყანას გარს უვლის სამ სარტყელად, და იგი (ქვეყანა) ან კუნძულზე მდებარეობს, ანდა აღმართულია ზღვისპირა ციცაბო კლდეზე. I სარტყელი არის თეთრი ზღვა, რაც სიკვდილ-სიცოცხლის მნიშვნელობისაა და მას აქვს „ალაყაფის კარი“, ურდულით რომ იკეტება. ცისა და მიწის შესაყარზე არის სამყაროს შუაგული, ღვთაებათა სამკვიდრო, ე.წ. „დეცე(შ)-გიმ“. აქ კოსმიურ შუაგულში გადის „დიდი ღერძი“ და ქაოტური სამყაროს შუაში, „ზღვის კარზე“ აღმოცენებულია სიცოცხლის ხე, რისი გაჩენა გვამცნობს, რომ ქაოსი გარდაიქმნა კოსმოსად, ანუ იქმნა „შესაქმე“, რაც იწყება „ზღვის კარი“-დან, იმავე „სამყაროს ჭიპიდან“. საგულისხმოა, რომ ქართველთა მითოლოგიით, სიცოცხლის ხის ფესვებში მოედინება მიწისქვეშა, ხთონური „ვეშა“ წყარო, რასაც უკავშირდება სულის უკვდავება (თავდგირიძე, 2010:103-108). ზემოთ ვნახეთ, რომ მითოლოგიური ტრადიციით, ქვესკნელი, საიქიო დაფარულია ხთონური წყლით (ზღვით), ამიტომაც უწევს გარდაცვლილის სულს „დიდი ზღვის“ გადალახვა, რათა მიაღწიოს „სულეთის კარიბჭეს“. იგივე მეორდება სულეთიდან სამხეოსკენ მომავალ გზაზე - სიკვდილის ანგელოზმა, ადამიანის სულს რომ დაეუფლოს, უნდა გადმოლახოს ქვესკნელის ზღვები.

ყოველივედან გამომდინარე, სრულიად გასაგები ხდება ზღვის გადაცურვის რიტუალის მნიშვნელობა - ესაა გზა დამაკავშირებელი სკნელსა და ქვესკნელს შორის, ოღონდაც მუდმივი განახლების, სიკვდილ-ადდგომის გზა. სწორედ ამ წარმოსახვას უკავშირდება ქართული ტრადიცია, რომლის თანახმად აჭარაში მიცვალებულის კუბოს უწოდებენ „აკვანს“, ხოლო ახალშობილს თავდაპირველად აწვენენ „ხოჩიჩ“-ში, რასაც აქვს ნავის ფორმა (სიმბოლო ახალი სიცოცხლის მოსვლისა დაუსაბამო წყლიდან) (თავდგირიძე, 2010:120-121). ერთი სიტყვით, ქართულ მითოლოგიაში ზღვის თემას დათმობილი აქვს გამორჩეული ადგილი და ზღვა წარმოჩნდება წყლისთვის დამახასიათებელი საკრალურ-მისტიური იერ-სახით. ასეთი გახლავთ ქართველთა წარმართული ცნობიერებით გააზრებული ზღვის სივრცულ-დროჟამისეული „ხატი“, რომლის თანახმად, ზღვა უკავშირდება ყველა სკნელს - იგი თავისი არსით არის დასაბამის მიმცემიცა („ღვთაებათა სამკვიდრო“, „სიცოცხლის ხე“) და დასალიერის მაუწყებელიც („სულეთის კარიბჭე“). ამრიგად, ქართულ მითოლოგიაში არსებობს „ზღვის სახე“, რომელიც თავისი შინაარსითა და წყლის სულდგმულთა მითოსური სახეების მრავალფეროვნებით თვალნათლივ ეხმიანება შუმერთა სახისმეტყველებას წყლის არსისა. ამას, გარდა ზემოგანხილული მაგალითებისა, ცხადყოფს ცალკეული პასაჟებისა და მითოლოგიური პერსონაჟების მსგავსება-იგივეობაც. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

ქართული მითოლოგიის თანახმად, ღვთიური საწყისის, წყლის სტიქიის (ზღვა, ტბა, მდინარე) პერსონიფიკაცია უკავშირდება ზღვის ნენეს, ქალღვთაება ნანას სახეს, რომლის სასპარეზო სივრცე, შესაბამისად, არის წყალი. საგულისხმოა, რომ სახელი ნენე იმეორებს შუმერთა ღმერთქალის (ნიინი, ინინა, ინანა, ნანა) სახელწოდებას. შუმერული მითოლოგიით, ეა, იგივე ენგი ბატონ-პატრონია აბზუსი, რომელიც არის ღმერთი მტკნარ წყალთა, მიწისქვეშა მსოფლიო ოკეანესი და მიწისზედა წყლების. თავად ეა-ენგი იწოდებოდა როგორც „მეუფე ხმელეთისა და მეუფე ქვედისა“. იგი ასევე მიიჩნეოდა ნაყოფიერების ღვთაებად და ადამიანთა შემწედ. ყუარდსაღებია, რომ ამ შუმერული ღმერთების (ეა-ენგი, აბზუ) სახელწოდებები მოიპოვება ქართულ „სიტყვის კონაში“ და მხოლოდ ქართული ცნებები შეესატყვისება შინაარსობრივად შუმერული ღმერთების აზრობრივ დატვირთვას, მათ არსს. თავდაპირველად ვახსენოთ ქართული და შუმერული ღვთაებების ნიშან-თვისებები.

ქართულ მითოლოგიაში ზღვა გარშემორტყმულია დედამიწას სამგზის და პირველი წყება, ე.წ. თეთრი ზღვა, იკეტება ურდულით. შუმერული მითოლოგიითაც, რაც გაცხადებულია ეპოსში „გილგამეშიანი“, წყალი სიკვდილისა, უფსკრული რომ არის, ისე ახშობს „იქით“ მიმავალ გზას, ვითარცა ურდული („და უფსკრულია წყალი სილვდილისა, ვითა ურდული დამხშობი მისი (გზის)“.

ქართული კოსმოგონიური მითოლოგია „დეცე(შ)-გიმ“-ი (სვან.) ნიშნავს სამყაროს შუაგულს, ცისა და მიწის შესაყარს („დეცეშ“ - ცა, „გიმ“ - მიწა), ამასთანავე, „გიმ“ მითოლოგემა გულისხმობს მიწისქვეშა წყალსაც, ანუ ქვესკნელის ზღვებს. ე.ი. აქ იგულისხმება მთლიანი, განუცალკევებელი

სამყაროს კოსმიური სურათი. ამ გამოთქმის შესაბამისია შუმერული „დურან-ქი“, სადაც „ან“ არის ცა, „ქი“ ნიშნავს მიწას, ხოლო „დურ“ - კავშირია, რაც მეორენაირად ნიშნავს „ჭიპსაც“. სწორედ ამ ჭიპზე, კოსმიურ შუაგულში გადის დიდი ღერძი - „დიმ-გალ“ - რაც შემაერთებელია ცისა და მიწის.

ჩვენს მითოლოგიაში და შესაბამისად გეოგრაფიულ ნომენკლატურაშიც მოიპოვება ნიმუშები იმისა, თუ რაოდენ შეესატყვისება ერთმანეთს ძველ-ქართული და შუმერული საწარმართო სახეები. სამეგრელოში შემორჩენილია რწმენა მესეფების არსებობის შესახებ. მესეფენი არიან მდედრობითი და მამრობითი სქესისა და განასახიერებენ პირველ კოსმიურ წყვილს - მლაშე და მტკნარი წყლების ანთროპომორფულ ქმნილებებს. ისინი გამოიყურებიან როგორც ნახევრად ადამიანი და ნახევრად თევზი. ცხოვრობენ ზღვის სიღრმეებში, მართავენ ზღვას და მათზე დამოკიდებულია ხმელეთის ბინადართა კეთილდღეობაც. წყლის გარსის მესეფენი დროდადრო ერევან შინა მესეფეთა საქმიანობაში და აწესრიგებენ ადამიანთა სააქაო ყოფას, წლის განმავლობაში ზღვიდან ამოდიან მხოლოდ ერთი კვირით (აბაკელია, 2010:20). ეა-ენგურს ასევე გამოსახავდნენ თევზ-კაცის სახით. იგი იყო წვეროსანი მეფის მსგავსი, რომელსაც ზურგი და ქვედა ნაწილი ჰქონდა თევზის. ეა-ენგი სხვა ღმერთებისგან იცავდა ადამიანებს და იყო მეთევზეთა მფარველი. იგი მართავდა ხმელეთზე მსოფლიო წესრიგს, მოგზაურობდა, ანაყოფიერებდა მიწას და „განსაზღვრავდა ქვეყანათა თუ ქალაქთა სვებედს“ (Аргонавтика, 1990:617) აბზუ მამრია - მიწისქვეშა ოკეანის, იმავე ქვესკნელის მტკნარი წყლის ღმერთი, იგია წარღვნამდელი ეპოქის წყალთა და უფსკრულთა გამგებელი. ამ ღმერთში განსახიერებულია მსოფლიო ოკეანე, პირველქმნილი სტიქია, პირველმიზეზი სიცოცხლისა. თიამათი აბზუს ცოლია, ზესკნელის მლაშე წყლის, ზღვის განმასახიერებელი. ეს მდედრი ღვთაება გამოსახულია როგორც ოთხფეხი ფრთოსანი ურჩხული ან შვიდთავიანი ჰიდრა. ეჭვგარეშეა რომ ქართული მესეფეები გენეტურად დაკავშირებულნი არიან შუმერული ენგის, აბზუსა და თიამათთან, ისინი თვისებებითა და გარეგნული იერ-სახითაც ერთმანეთის მსგავსნი არიან და მათთვის არც ხთონური საქმიანობაა უცხო.

წარმართ ქართველთა წარმოდგენით ზღვის მოხვნა-მოთესვა გახლავთ მეტაფორული გამოხატულება შესაქმისა, როდესაც წითელი ხუცესი გუთანში შებმული ხარით ახორციელებს ზღვის მოხვნა-მოთესვის აქტს. ამ ქმედებით კოსმიური ხარი ებრძვის ქაოსს (გველეშაპს), რა დროსაც გველეშაპის დამარცხებით ქაოსი იცვლება მოწესრიგებული (მოხნულ-მოთესილი) კოსმოსით [თავდგირიძე, 2010:105] შუმერული წარმოდგენით, კოსმიური რიტუალის, მოხვნა-მოთესვისთვის საჭირო იარაღს (გუთანი, თოხი...) ქმნის ღვთაება ენგი („გამართავს გუთანს, გაავლებს წმინდა ხნულს, აღმოაცენებს პურს“). ამრიგად, ქართული და შუმერული საკრალური წარმოსახვანი პირველშესაქმისა ერთმანეთთან დაკავშირებულია ერთი და იმავე სიმბოლოებითა და რიტუალური აქტებით (გუთანი-თოხი, მოხვნა-მოთესვა).

თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ შუმერული და ქართული მითიური სუბიექტების იგივეობა, გარდა მათი მსგავსი ქმედებებისა შესაქმის აღსას-

რულეზობად, ვლინდება ქართული და შუმერული ენობრივი მასალითაც. ვგულისხმობთ ზოგიერთ ქართულ სახელწოდებათა, ტოპონიმთა, ჰიდრონიმთა და ა.შ. გენეტიურ მსგავსებას შუმერულ სახელწოდებებსა თუ სიტყვებთან. ასე, მაგ.:

1. ეა - შუმერთა მითოსის თანახმად, დედამიწის ბატონი და ღვთაება ქვეშეთისა, ღრმა წყალთა. უზენაესი ღმერთი, რომელიც ფლობდა მცენარეთა, წყლისა და ზეთის საიდუმლოს; სახელწოდებით (ეა, აია) ელინები მოიხსენიებენ ეგრისის სამეფოს. მათთვის ეა-აია ადრე ანტიკურ ხანამდე იყო ის ქვეყანა, რასაც მოგვიანებით შეარქვეს კოლხიდა. შუმერთა ეას, მცენარეთა საიდუმლოს მფლობელ ღვთაებას, ეხმინება ეა-ეგრისის მეფის, აეტის ასული მედეა თავისი უნართ, მცენარეთა სამკურნალო საიდუმლოების ხელობას რომ გულისხმობს.

2. ენგი (ენგურ) - შუმერული მითოლოგიის თანახმად, მეუფე საღვთო ძალებისა, ღმერთი სიბრძნისა, მიწისქვეშა წყლის და მსოფლიო ოკეანის - აბზუს ბატონი. ენგი-ენგურს თაყვანს სცემდნენ ხათები და ხურიტები, რომელნიც ქართველთა მონათესავე ტომებად არიან მიჩნეულნი (ქ. ანკარას სახელი მომდინარეობს სიტყვიდან ენგური). ამ ღვთაების სახელის კვალი ენობრივი თვალსაზრისით და შინაარსის მიხედვითაც ცხადლივ იკვეთება ქართულ სინამდვილეში. მდინარე ენგურის, მყვინვარწყვერი ენგურის სახელწოდებები, თვალნათლივ გვიჩვენებს შუმერ-ქართველთა საერთო ძირების არსებობას. ამ საერთო ძირების სხვა მაგალითებიდან ასევე შეგვიძლია დავასახელოთ მეორე მდინარის, ეგრისწყლის სახელწოდება და, აგრეთვე, თავად ქორონიმ ეგრისის დასახელება. აღსანიშნავია, რომ თვით მდ. ენგურის ფუძე არის „იგრ“, საიდანაც მივიღეთ ინგირ-ენგური [ანჩაბაძე, 2009:1-4], ასე რომ, ეგრისწყალს, ენგურსა და ეგრისს ერთი და იგივე ძირი აქვთ, რაც მომდინარეობს შუმერთა ღვთაებისგან „ენგი“.

3. ლახამი - შუმერთა მითოლოგიის მიხედვით, ენგი-ენგურის მჩქეფარე ნაკადი, ქუხილით გაივლის ლახამს. სხვა ვერსიით, ენგი ქმნის დემონებს, სულ ორმოცდაათს და მათგან ხუთ ლახამს გზავნის ინანას დასადევნებლად. ლახამა და ლახმა არიან ღვთაება-ურჩხულები, ნაშიერნი პირველყოფილი სტიქიისა - აბზუსი და თიამათის. შუმერულ მითებში ნახსენები დემონების - ლახმასა და ლახამას სახელწოდებები, მსგავსად შუმერთა ლურსმული ტექსტებისა, შემონახულია ქართულ ტოპონიმიკაში. კერძოდ, სვანეთში, მდინარე ენგურის სიახლოვეს არსებობს დასახლებული პუნქტები სახელწოდებებით „ლახამი“ და „ლახამულა“.

4. აბზუ (ავსუ) - შუმერული მითის ამ პერსონაჟის სახელის ძირი გახლავთ „ბზ“ - „ფს“ (იგივე „ფას“), და ეს ფუძისეული თანხმოვნები არის წყლის მნიშვნელობის მომცველი ლინგვისტური ერთეული. ამ ფუძიდან ნაწარმოები სიტყვები, შინაარსით ასევე რომ უკავშირდებიან წყლის ფენომენს, დასტურდება ქართულ სიტყვებსა და საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. ამ გეოგრაფიული დასახელებებიდან ერთი მათგანი მდებარეობს ისტორიული ეგრისის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, აფხაზეთში, ზღვის სანაპიროზე, სადაც ანტიკურ ხანაში მონიშნული იყო პუნქტი „პალაიას ლაზოს“ (ძვ. ლაზიკა) და რასაც შემდგომ დაერქვა ტუაფსე.

მეორე დასახლება ამავე სახელწოდებით განთავსებულია გურიის მიწაზე, ოზურგეთის რაიონში, მდ. ნატანების სიახლოვეს. ეს გახლავთ გვერიგვერდ მდებარე სოფლები დვაბზუ და გაღმა დვაბზუ. ქართულ ენაში სიტყვა „დვაბზუ“ შინაარსით ეხმიანება წყლის ცნებას და აღნიშნავს ჭაობიან ადგილს. ე.ი. ეგრისის სამეფოში არსებული „ბზ“-„ფს“-ძირიანი ტოპონიმები გენეტიურად დაკავშირებული იყვნენ წყლის შუმერულ ღვთაება აბზუსთან და ამ ტოპონიმების სახელწოდებების მიხედვით ჩანს შუმერული ღმერთის სახელის კვალი ქართულ სინამდვილეში. თუმცა, იმის გათვალისწინებით, რომ ჩერქეზულ ენაში მოიპოვება „ფს“ ძირის მქონე სიტყვა „ფსგ“, რომელიც ერთდროულად აღნიშნავს წყალს, მდინარესა და ზღვას, აგრეთვე იმის გამო, რომ აფხაზეთში შემოხიზნული ზოგიერთი აბაზა ტომის თვითსახელი გახლავთ „აფსუა“, ქართველ მკვლევართა ერთ ნაწილში გაჩნდა მოსაზრება, რომ „ფს“-ძირიანი სიტყვები ქართულ ენაში შემოვიდა იმიერკავკასიელთა სამეტყველო ენების ზეგავლენით და, თითქოსდა, გურიის სოფლის სახელი „დვაბზუ“ უნდა მიგვანიშნებდეს აბაზა ტომების პირველმოსახლეობას დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე (ს. ჯანაშია, ა. ჩიქობავა). მაგრამ, თუკი ვიმსჯელებთ ამ ძირის მქონე ცნებების არქაულობის, მრავალგვარობისა და რაოდენობის მიხედვით, რის საფუძველზეც შეიძლება გაირკვეს, თუ რომელი ენა გახლავთ პირველადი მათთვის, მაშინ ვნახავთ, რომ ხსენებული ფუძის მატარებელი სიტყვებისთვის მშობლიური ენა არის ქართული, და არა იმიერკავკასიელთა აბაზურ-აბაზინური ენები. ზემოთ ვახსენეთ, რომ ჩერქეზულად „ფსგ“ ძირის სიტყვები სულ რამდენიმეა, ხოლო აფსუათა ენაზე წყალს აღნიშნავს სრულიად სხვა ცნება, რომელსაც „ფს“-„ბზ“ ძირთან არავითარი კავშირი არა აქვს.¹

მოვიხმოთ ჩვენი „სიტყვის კონა“ და ვნახოთ, რა ვითარება წარმოჩნდება ამ მხრივ ქართულ სამეტყველო ენაში:

ცნებები:

ფსორი - მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, გუბე

ფოსო, ფოსვი - ღრმული

ფ(ა)სელი - urina

ფსკა - დამდგარი წყლის ზედაპირზე მოდებული მწვანე ლორწოსებრი

მასა

ფსკერი - ძირი; ზღვის, ტბის, მდინარის, წყლის ძირი

ფსია - დიდი მდინარე (მეგრ. კილო-ენა)

ფშა - მდინარისგან ახლოს გადმოდენილი წყალი; მდინარის პატარა შენაკადი

1 აფხაზეთში ჩამოსახლებულ, მომხდურ აბაზათა ერთ-ერთი ტომის თვითსახელი „აფსუა“ უკავშირდება პლინიუსისეული იმიერკავკასიელი „აბზოე“ ტომების სახელწოდებას და მას არაფერი აქვს საერთო „ბზ“-„ფს“ ძირის მქონე, წყლის აღნიშვნელ სიტყვებთან. აფსუურად წყალს ჰქვია „ამგ“, ხოლო მდინარეს - „ამიას“. რაც შეეხება აფსუათა თვითსახელს, მისი ძირიდან მომდინარე სიტყვა აღნიშნავს „სულს“ და არა წყალს. საერთოდ კი, ზღვის ცნება აფსუებს ახალ დრომდე არც ჰქონდათ.

ფშანი - ღელეები

ფოშფოში - თხელი ნისლი, წვიმა

ფშატალა - თოვლნარევი წყალი გაზაფხულზე

ჰიდრონიმები:

აფსთა (აღაცოს წყალი) – აფხაზეთი

ფსირცხა (ანაკოფიის წყალი) – აფხაზეთი

ხიფსთა (ფანდრა) - აფხაზეთი

ფსირსტი - აფხაზეთი

ფსოუ (ლაგუმფსა) - აფხაზეთი

ნიკოფსია - აფხაზეთი

ფსახაფსი - აფხაზეთი

ფესისანი - იმერეთი

ფასისი (რიონი) - იმერეთი

ფსა - ქვემო ქართლი

სუფსა - გურია

ფსიხროსი - „ცივი წყალი“ - შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო, ანატოლია

აკამფსისი - მდ. ჭოროხის ზემო დინების ორი ტოტი, ანატოლია

ფსილლა - შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო, პაფლაგონიის მიწა, ანატოლია

ფასისი - მდ. არაქსის ზემო დინების ტოტი - ზემო ქართლი.

ფოსოს წყალი - ჯავახეთი

ტოპონიმები:

ტუაფსე (ნიკოფსია) - აფხაზეთი

ფშადი - ნავსადგური კოდორის ხეობაში, აფხაზეთი

გუფსა - სოფელი, სამეგრელო

სუფსა - სოფელი, გურია

აფსაროსი - გონიოს ციხე-სიმაგრე

ფაზისი - ქალაქი ფოთი

დვაბზუ - სოფელი, გურია

საფსტეს ციხე - შიდა ქართლი

ფსორონი - ნავსადგური სურმენესთან, ტრაპიზონის დასავლეთით, ანატოლია

ორონიმები:

ბასიანის ველი - აფხაზეთი

ფასიანის (ბასიანი) - ველი, მესხეთი

ფასისის მთა - რაჭა

ფოსოს მთა - სამცხე

ფშავი - აღმოსავლეთი საქართველო

ეთნონიმები:

ფასიანები - ქართველტომელნი, მესხეთი

ფასიანები - ქართველტომელნი, აფხაზეთი

ღვთაებანი და მითოლოგიური პერსონაჟები:

აფსასტი - ნადირთ ღმერთი, სვანეთი

ფ(უ)სთა – მთავარი ღმერთი, სვანეთი

აფსირტე - აიეტის ძე, მედეას ძმა.

ამრიგად, ქართული სიტყვების, სახელწოდებებისა და გეოგრაფიულ დასახელებათა მიხედვით, რომელთაც აქვთ იგივე ფუძისეული ძირი (ბზ-ფს-ფშ), რაც შუმერული წყლის ღვთაება აბზუ-აფსუს (ბზ-ფს), აგრეთვე, იმის გამო, რომ ეს ქართული ცნებები შინაარსობრივად შეესატყვისება შუმერთა წყლის ღვთაება აბზუს ნიშან-თვისებებს და არსს, გვაფიქრებინებს, რომ ქართველტომელთა წარმოდგენებში არსებული წყლის მითოლოგიები გენეტიურად უკავშირდებიან შუმერთა წყლის ღმერთ აბზუს და, გამომდინარე აქედან, ცხადი ხდება, თუ რაოდენ მრავალფეროვნად იყო წარმოდგენილი ქართულ მითებში ზღვის (მდინარე, წყალი) თემა მთელი თავისი წარმართული მახასიათებლებით. ეს კი, თავის მხრივ, ცხადყოფს ქართველტომელთა ზღვასთან „გაშინაურების“ ფაქტს.

ამავე თემის გაგრძელებად გვესახება ქართული იდიომატური გამოთქმებით გამოხატული დამოკიდებულება ზღვის (მლაშე წყლის) მიმართ. ამ იდიომების გაჩენა უკავშირდება არქაული ხანის წარმოდგენებსა და წარმართ ქართველტომელთა მსოფლგანცდას. გამოთქმები „გაღმა (წყალგაღმა) გასვლა“ და „მარილზე წასვლა“ შინაარსით ეხმიანება ქართულ მითოლოგიურ ცოდნას იმის თაობაზე, რომ მიცვალებულის სულმა უნდა გადალახოს ზღვის (წყლის) წინაღობა, რათა მიაღწიოს სულთა საუფლოს, საიქიოს.

დაბოლოს, დასტურ იმისა, რომ ქართველტომელნი უხსოვარი დროიდან ზღვის სტიქიას აღიქვამდნენ, როგორც სამყაროს შემქმნელ ერთ-ერთ პირველსაწყისს, ჩანს წყლის „სახისმეტყველებიდანაც“. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბერძნული მითოლოგემა „ოკეანოს“-ის სავარაუდო წინარე არქეტიპი გახლავთ „აკჰი“ (რ. ბეეკესი). რ. გორდეზიანის აზრით, ეს სიტყვა უნდა გვიჩვენებდეს მის მიმართებას ძველქართულ-ზანურ არქეტიპთან „უკუნ-უკუნან“. უძველეს ხანაში არსებულ ამ ფუძეს უკავშირდება, ერთი მხრივ, სიტყვა „უკანა-უკან“ და, მეორე მხრივ, ცნება „უკუნი-უკუნითი“. ე. ი. აქ გადმოცემულია ოკეანოსის წყლის მიმოქცევა, საკუთარ თავში დაბრუნება, წრებრუნვა, მსოფლიო მდინარის მუდმივი ტრიალი (გორდეზიანი, 2010:79) გამომდინარე აქედან, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ ქართული არქეტიპი სიტყვისა „აკჰი“ გულისხმობს ქართულ მითოლოგიაში ზღვის სტიქიასთან დაკავშირებული, უკუნქცევის აღმნიშვნელი მითოლოგიის არსებობას. ეს მეტყველებს, თუ როგორი მრავალფეროვანი და მრავლისმომცველი იყო ქართველთა მიერ აღქმული წყლის სამყარო, რაც, თავის მხრივ, მიგვანიშნებს ქართველტომელთა უადრეს კავშირებს ზღვასთან და ამ სახის პირველადი ურთიერთობის არსებობას. ამიტომ ვერ გავიზიარებთ მკვლევარ ზ. კიკნაძის თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ „ქართველები განეკუთვნებიან იმ ხალხებს, რომელთა წარმოდგენებში ზღვა მონაწილეობს როგორც ხმელეთს ტოტალურად დაპირისპირებული სტიქია. მათთვის ზღვა ის ზღვარია, რომლის მიღმა ადამიანის, როგორც ხმელეთის არსების დომინაცია წყდება. ქართულ მენტალობაში ზღვის შორეულობა ქმნის მასზე წარმოდგენებს სიუცხოვით დაწყებული, მტრობით დამთავრებული“. ზემომოხმობილმა მაგალითებმა შუმერული, ელინური და ქართული მითოლოგიური წარ-

მოდგენებიდან გვიჩვენა, რომ ეს მითოსური თქმულებანი თუ ეპოსები ერთმანეთისგან არ განსხვავდებიან იმ ნიშნით, თუ რა გეოგრაფიულ გარემოში არსებობდნენ (ზღვასთან ახლოს თუ მოშორებით) მათი შემქმნელი ეთნოსები. პირუკუ, მათი წარმართული მსოფლგანცდით წარმოჩენილი წყლის სტიქიონი ერთმანეთის მსგავსია საკრალურ-მისტიური არსითა და პირველშესაქმეს ამსახველი კოსმიური სურათით. ამ ეთნოსების კოსმოგონიური წარმოდგენები ზოგადად ყალიბდებოდა ერთნაირად, მიუხედავად იმისა, თუ როგორი დამოკიდებულება ჰქონდათ მათ ზღვასთან – იყვნენ ისინი „გაშინაურებულნი მარილიან წყალთან“ თუ მათ არ ჰქონიათ „ზღვის რეალური გამოცდილება“. ზღვაოსნობის ძველი გამოცდილების მქონე ელინებისთვის, რომელნიც „ზღვაზე ისევე მოგზაურობდნენ, როგორც ხმელეთზე“ და შუმერ-ქართველებისთვისაც, ვის ისტორიებსაც „არ ახსოვს რაიმე მნიშვნელოვანი ურთიერთობა ზღვასთან“, ზღვის ხატი მოქცეული იყო მითოსურ წარმოდგენებში და ეს წარმოდგენები საოცრად ჰგავდა ერთმანეთს. ელინთა შემთხვევაში ეს მსგავსება, როგორც ზემოთ ვნახეთ, გამოწვეული იყო შუამდინარული კულტურის და, უპირველესად, თეოგონიური ხედვების ზეგავლენითა და მიბაძვით. ხოლო ქართველტომელთა წარმართული სახისმეტყველება გენეტიურად იყო დაკავშირებული შუმერთა მითოლოგიურ აზროვნებასთან. შუმერთა და ქართველთა ამ გენეტიურმა ერთიანობამ, თავი რომ იჩინა ენობრივ-სარწმუნოებრივ-კულტურულ შრეებში, მ. წერეთელს მისცა საფუძველი, რათა განეცხადებინა: „ერთია ის რასა, რომელსაც შეუქმნია შექმნისა და წარღვნის თქმულებანი და „ვეფხის ტყაოსანი“. დიდი დრო სძევს მათ შუა. ერთნი ეკუთვნიან არა უგვიანესს ხანას, ვიდრე მესამე ათასეულს ქრ.წ., მეორე მე-XII-ე საუკუნეს ქრ. შემდეგ. მაგრამ განსაცვიფრებელიც ის არის, რომ ათასწლეულთა განმავლობაში არ დაშრეტია შემოქმედების ნიჭი ამ საკვირველს, უძველესს მოდგმას კაცობრიობისა“ (გილგამეშიანი, 1924:100-101). სწორად ამ ერთიანი რასის, უძველესი მოდგმის შუმერ-ქართველთა წარმართული აზროვნება ერთნაირად აღიქვამდა წყლის სტიქიონს (ზღვა-მდინარე-ოკეანე) იმ ღვთიურ ფენომენად, რაც შემოქმედი იყო მოწესრიგებული სამყაროსი და თანაც წარმოადგენდა სივრცულ-ჟამიერ სიდიდეს, სიცოცხლის აისსა და დაისს შორის რომ იყო გადებული. ვერავითარი „ზღვის სიშორე“, ვერავითარი „სიუცხოვე და მტრობა ზღვის მიმართ“ ვერ მოახდენდა გავლენას შუმერებისა და ქართველების მისტიურ დამოკიდებულებაზე ზღვისადმი, სიკვდილ-სიცოცხლის საიდუმლოების მატარებელი ამ ღვთიური საწყისისადმი.

ამრიგად, მითოლოგიური სამყაროთი წარმოჩენილი სინამდვილე აღმოჩნდა სრულიად განსხვავებული და საპირისპირო იმ თვალსაზრისისა, რასაც ზ. კიკნაძე გვთავაზობს საკუთარ გამოკვლევაში. თუმცა ავტორი არ განიხილავს მხოლოდ ქართულ მითოსისეულ სურათს „ზღვისა და ხმელეთისა“ და საკუთარ შეხედულებებს სხვა საკითხების შესახებაც გვამცნობს. ზემოთ ვახსენეთ მისეული შეფასება ზღვასთან ქართველთა ურთიერთობის თაობაზე და, აგრეთვე, საქართველოსთვის სამდინარეო სისტემის მნიშვნელობის შესახებ, რაც მოკლედ ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

1. იმ ქვეყნის ისტორიას, რომელსაც ცალი ფეხი ზღვაში ედგა („ნიკოფ-სიიდან დარუბანდამდე“) და გამოირჩეოდა სიკოჭლით, არ ახსოვს რაიმე მნიშვნელოვანი ურთიერთობა ზღვასთან, და, მით უმეტეს, საზღვაო ბრძოლები. თამარს, ისევე, როგორც მის წინაპრებს, არასოდეს ჰქონია ზღვასთან პრაგმატული ურთიერთობის გამოცდილება.

2. ვერ დავადასტურებთ, რომ ოდესმე თუნდაც მდინარეებს რაიმე გადამწყვეტი სამეურნეო ან სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონოდათ ქვეყნის ისტორიაში. მდინარეთა ქსელი არასოდეს გამხდარა სახელმწიფო-სამეურნეო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

1. ზღვასთან ურთიერთობა. ამ საკითხის განხილვისას წამოიჭრება არაერთი თემა, რომელთა მიხედვით შესაძლებელია წარმოჩნდეს, ჰქონდათ თუ არა ქართველებს „რაიმე მნიშვნელოვანი ურთიერთობა ზღვასთან, მით უფრო ბრძოლები“. ეს თემებია: საკუთარი ფლოტი, მოქმედი ნავმისადგომები თუ ნავთსაყუდლები, ზღვაოსნობა, როგორც სავაჭრო და დიპლომატიურ-პოლიტიკური ურთიერთობის საშუალება, საზღვაო ბრძოლები, მეკობრეობა, საზღვაო თევზჭერა და სხვ.

ა) **ფლოტი.** უკვე არგონავტების თქმულებაში, ძვ.წ.ად. XIII ს-ის I ნახევრის ამბები რომ არის აღწერილი, ნახსენებია ეა-ეგრისის მეფის, აეტის მრავალრიცხოვანი ფლოტი, რომლითაც მეფეს შეეძლო მოწინააღმდეგის დასადევნებლად ფლოტი გაეგზავნა ერთდროულად რამდენიმე, საპირისპირო მიმართულებით. ამ ფლოტს შეეძლო შორეულ მხარეებს მისდგომოდა, როდესაც არგონავტების კვალდაკვალ ჩრდილოეთისკენ გაეგზავნილი გემები მიადგნენ მდ. ისტრის შესართავს, ხოლო სამხრეთისკენ დადევნებული ეგრისელები ელინთა მიწაზე აარსებენ ქართველტომელთა დასახლებებს, ე.წ. „პოლებს“. თქმულებაში არაერთგზის ვხვდებით გამოთქმებს: „მეფის კოლხური ხომალდი“, „კოლხეთის მეფის გემი“, „კოლხური გემი“, „ყველა საბრძოლო გემი“, „გამწვრივებული ურიცხვი გემი“, „გემთა კრებული“ და „კოლხების ხომალდი“, რაც დასტურია, რომ ეა-ეგრისში უხსოვარ დროს არსებობდა საზღვაო ფლოტი და, რაც მთავარია, ეს ფლოტი შედგებოდა არა მხოლოდ სატრანსპორტო ნაგებობიდან, არამედ მის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა „საბრძოლო გემები“ (არგონავტიკა, 1975:110,162,168-69). ქსენოფონტის თანახმად, მისი ჯარი აღჭურვილი იყო მცირეაზიელ ქართველტომელთა მიერ დამზადებული, ერთ ხეში ამოღებული, ცალფა ნავით, რომლის რაოდენობა სამასი იყო და რომელთაგან თითოეულში ეტეოდა სამ-სამი კაცი. გემები ჰქონიათ კამარიტების ტომსაც, რომელთაც ელინები ამ სახელს უწოდებდნენ იმის გამო, რომ ისინი ზღვაზე ყაჩაღობდნენ ამ კამარებით (ეგსტათი თესალონიკელი). გვიანანტიკურ ხანაშიც ქართველტომელთა გემებს ფართოდ იყენებდნენ. ცნობილია, რომ მითრიდატე VI-ის ფლოტილიას, ძირითადად, შეადგენდა კოლხური ხომალდები, საკუთრივ კოლხების მიერ მართული (კუტალიეშილი, 1987:228). შემდგომშიც, ადრე ფეოდალური და მაღალი შუა საუკუნეების ხანის საქართველოს სამეფოს სამგზავრო ხომალდები თუ ნაგები ინტენსიურად მოძრაობდნენ შავ ზღვაზე, რასაც ქართული და უცხოელების წყაროების ცნობებიდან ვგებულობთ. ბიზანტიურ მწერლობაში დაცულია

ცნობა იმის თაობაზე, რომ იმპერატორი ალექსი III ანგელოსი საკუთარ ტრიერებს გზავნიდა მეკობრეობისთვის, რომლებსაც ევალებოდათ ფოთის პორტიდან გასული გემების მარცვა (კუტალიეშვილი, 1987: 189, 218). ე.ი. XIII-ის მიწურულს ფოთის ნავსადგურიდან ქართული გემები სავაჭროდ დადიოდნენ შავი ზღვის ქვეყნებისკენ. ქართული ხომალდები თუ ნავეები ფართოდ გამოიყენებოდასანაოსნოდ გვიან შუასაუკუნეებშიც. ქრისტოფორო კასტელი გურიის სამთავროში ყოფნისას (XVII ს) ხატავს ხომალდსა და ნავს და ნახატის მიხედვით, ისინი გადიან ზღვაში ნავმისადგომიდან (გაბაშვილი, 2016: 18). ამრიგად, ქართული ფლოტის არსებობის შესახებ ცნობები მოიპოვება ქართველტომელთა მეფე აეტის დროიდან და ასეთი სახის ცნობები მიმოხვეულია მთელი შუა საუკუნეების სხვადასხვაენოვან წყაროებში.

თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ქართული ფლოტის არსებობის თაობაზე, გარდა ისტორიული წყაროებისა, სხვა სახის მასალაც მეტყველებს. ვგულისხმობთ ნუმიზმატიკურ, ჰერალდიკურ და სხვა სახის ნიშნებს, რომლებზეც ქართული გემებია გამოსახული. უპირველესად უნდა ვახსენოთ უძველესი არტეფაქტები, ქართულ საზღვაო სინამდვილეში გემების გამოყენებას რომ ცხადყოფს. შემონახულია კოლხური ცული (ძვ.წ.ად. VII ს), რომელზეც ოსტატს გამოუსახავს ნავი.

ეს იარაღი და მისი გამოსახულება ცხადყოფს, რომ ადრეანტიკურ ხანაში ქართველტომელები თავადვე აგებდნენ ხის ნავეებსა თუ გემებს, რისთვისაც იყენებდნენ სხვადასხვა სახის იარაღს. ამას გარდა, შემორჩენილ თიხის საწაფზე ასევე დახატულია კოლხური აფრიანი ხომალდი (ძვ.წ. III ს) (კუტალიეშვილი, 1987:228-229).

კოლხური ცული
(ძვ.წ.ად. VII ს)

თიხის საწაფე
(ძვ.წ.ად. III ს)

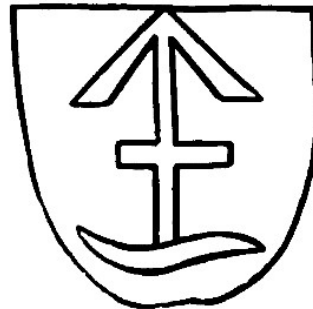
არტეფაქტებს შორის შეგვიძლია დავასახელოთ აგრეთვე ღუზები, რომლებიც ნაპოვნია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროსთან. ცნობილია, რომ ფაზისში არსებობდა ღუზათა სპეციალური შესანახი, რასაც არიანეს (II ს) „მოგზაურობიდან“ ვგებულობთ, თავად რომ უნახავს ფოთთან არაერთი ქვის თუ სხვა მასალისგან დამზადებული ღუზა ამ სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ღუზათაგან უნდა დავასახელოთ ერთი ხის ღუზა (კუტალიეშვილი, 1987:25-26), რომელსაც ზედა ნაწილში, იმისათვის, რათა

შლამიან ფსკერზე ძლიერ ღრმად არ ჩაფლულიყო, ჰორიზონტალურად დამაგრებული აქვს ხის მოგრძო ნაჭერი. ეს ღუზა თარიღდება ძვ.წ. აღ-ის V საუკუნით, თუმცა ვარაუდობენ, რომ იგი უფრო ადრეულ საუკუნეებსაც უნდა განეკუთვნებოდეს. ამ ღუზამ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო იმის გამო, რომ მას საოცრად ჰგავს მეორე ღუზა-ჯვარი, რომელიც გამოსახულია იერუსალიმის წმ. იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ქართული მონასტრის ერთ-ერთი ეკლესიის კუთხის ქვაზე (Царели, 1888:252). ამ ორი ღუზის გარეგნული მსგავსებით, რომელთა შორის 15 საუკუნეზე გაცილებით მეტი დრო-ჟამია გადებული, ცხადდება - ძველანტიკურ ხანაში ქართული გემების ღუზათა წარმოება ისეთ დონეზე იყო აყვანილი, რომ მისი უფრო მეტად დახვეწა ძნელად წარმოსადგენი გახლდათ. ეს ფაქტი კი, თავის მხრივ, მეტყველებს - ძვ.წ.აღ-ის I ათასწლეულში ქართული ნაოსნობა და გემთმშენებლობა საკმაოდ განვითარებული იყო და ქართველტომელნი იმ ხანად ერთობ გაწაფული ზღვაოსნები იყვნენ.

ნივთიერი არტეფაქტებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ, აგრეთვე მონეტები და საბეჭდავები. გარდა იმისა, რომ მონეტებზე აფრიანი გემი იყო გამოხატული (მაგ. ვახტანგ VI-ის მონეტა) (გაბაშვილი მ., 2016:14). თავად მონეტებს აძლევდნენ თევზის ფორმას და ამ სახით ჭრიდნენ. ამასთან დაკავშირებით საგულისხმოა სფრაგისტიკული მასალა, საბეჭდავები, რაც ძველანტიკურ ხანას განეკუთვნება და რომელთაგან ზოგიერთზე აღ-ბეჭდილია კოლხური ტიპის, ხოფებიანი სამხედრო ხომალდი (ძვ.წ.აღ. IV ს).

ღუზა ფაზისიდან
(ძვ.წ.აღ. V ს)

ღუზა (იერუსალიმის
ქართული ეკლესიიდან)

აქვე უნდა ვახსენოთ ის გერბებიც, რომლებიც გაფორმებულია გემის გამოსახულებით და წარმოადგენენ თავად-აზნაურთა საგვარეულოების სიმბოლოებს (გაბაშვილი მ., 2016: 14). ერთი სიტყვით, ანტიკური და შუა საუკუნეების სხვადასხვა სახის მასალიდან (ჰერალდიკა, ნუმიზმატიკა, სფრაგისტიკა), რომლებზეც გამოსახულია გემები თუ ნავეები, ცხადდება, რომ საქართველოში ზღვაოსნობა ყოველთვის იყო განვითარებული.

ბ) ნავმისადგომ-ნავთსაყუდელები. საქართველოს ზღვის სანაპიროზე განლაგებული ქართული ნავმისადგომები იმავდროულად წარმოადგენდნენ

სავაჭრო პორტებსაც, სადაც, ჯერ ერთი, იქვე იმართებოდა ბაზრობები და, მეორე, საიდანაც ზღვით სავაჭროდ მიემართებოდნენ როგორც ქართველი, ასევე მეზობელი თუ შორეული ქვეყნებიდან ჩამოსული დიდვაჭრები. ამის ამსახველი მასალა შთამბეჭდავია ბერძნულ წყაროებში: ფსევდო-სკიმნოსის (ძვ. II-I სს) თანახმად, ქ. ფაზისში ჩამოდიოდა სხვადასხვა ენაზე მეტყველი 60 ტომი, მათ შორის... ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიანიდან (ფსევდო-სკიმნოსი, 1965: 4). სტრაბონი ასევე აღნიშნავს, რომ ფაზისი იყო ის ნავმისადგომი („კოლხთა სავაჭრო პორტი“), სადაც და საიდანაც გემები მიდი-მოდიოდნენ. ანტიკური ხანის ავტორების ყურადღების მიღმა არ დარჩენილა არც სხვა ქართული ნავმისადგომები. სტრაბონი და პლინიუს უფროსი წერდნენ, რომ დიოსკურიაში (ცხუმი) თავს იყრიდა რამდენიმე ათეული (ზოგთა აზრით კი - ასეული) ტომი, რომელნიც ლაპარაკობდნენ სხვადასხვა ენაზე და რომაელებს მათთან სასაუბროდ სჭირდებოდათ 130 თარჯიმანი. სტრაბონი აგრეთვე ამატებს, რომ „დიოსკურია იყო საერთო-სავაჭრო ცენტრი იმ ხალხთათვის, ვინც ცხოვრობდა მის ზემოთ და მის სიახლოვეს, მათგანეკუთვნებიანსაღმოსავლეთის დასავლეთი“ (Латышев, 1893:136-138), (Латышев, 1896:179]. სანაპირო ცენტრის ფუნქციური დატვირთვით დიოსკურია-ფაზისს არც ბიჭვინთა ჩამორჩებოდა. ნავსაყუდელი პიტიუნტი ანტიკური ხანიდანვე იყო ცნობილი - აქედან საქონელი ზღვით გაჰქონდათ როგორც მკვიდრ ტომებს, ასევე უცხოელებსაც. სწორედ საზღვაო ვაჭრობის შედეგად იქცა ბიჭვინთის პორტი მნიშვნელოვან ცენტრად, რომელსაც პლინიუს უფროსი უწოდებდა პონტოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპიროს შიგნით მდებარე „უმდიდრეს ქალაქს“. XVIII საუკუნეში რუსეთის ელჩი ოსმალეთში კ. ტოლსტოი ასევე აღნიშნავდა, რომ შავი ზღვის სანაპიროზე იყო „მოხერხებული პორტი პისკონდა“ (ბიჭვინთა). ნიშანდობლივია, რომ ზემოხსენებული ქართული ნავმისადგომები გვიან შუა საუკუნეებშიც ასრულებდნენ შავი ზღვის ქვეყანათშორისი საპორტო ცენტრების ფუნქციას და მათთან კავშირი არასოდეს შეწყვეტილა - ქართული ნავმისადგომები დაკავშირებულნი იყვნენ პონტოს სამხრეთი სანაპიროს პორტებთან, ყირიმის ნახევარკუნძულის ქალაქებთან და ხმელთაშუა ზღვის პორტებთანაც (ჯაველიძე, 2021:46-48). ხსენებული ქართული პორტების ვარგისიანობა ჩანს აგრეთვე 1730-იან წლებში ალექსანდრე V-ის განკარგულებით, ტიმოთე გაბაშვილის მიერ დამზადებული რუკის მიხედვით, რომელზეც გამოსახულია მოქმედი ნავმისადგომები - ბიჭვინთის, ანაკოფიისა და ცხუმის.

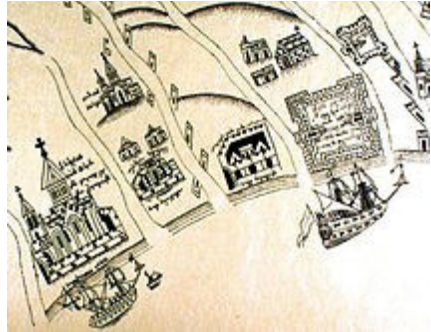
ცალკე უნდა აღინიშნოს ცხუმის, როგორც პორტის მნიშვნელობა გვიან შუა საუკუნეებში, სადაც თავს უყრიდნენ ჩრდილო-აღმოსავლეთსა თუ აღმოსავლეთიდან შემოზიდულ სატრანზიტო საქონელს და, ამას გარდა, ცხუმის პორტი იქცა ტყვეთა ვაჭრობის მსხვილ ცენტრად. აქ ამ საქმიანობით დაკავებულნი იყვნენ XVს-მდე ლათინი (გენუელი) ვაჭრები, ხოლო XV-XVIII სს-ში პირველობა ხელთ იგდეს ოსმალებმა, დასავლეთეევროპელებს რომ ჩაენაცვლნენ.

დაბოლოს, ქართულ პორტებთან დაკავშირებით ერთიც უნდა ითქვას. საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე არაერთი ნავმისადგომი არსებობდა.

თუმცა ეს სანაპირო მხოლოდ ნავმისადგომებით არ იყო გამორჩეული და მათ გარდა, აქ მდებარეობდა რამდენიმე ნავთსაყუდელიც, სადაც შეეძლოთ გამოეზამთრებინათ და შეეკეთებინათ საკუთარი გემები მკვიდრთ და უცხოელებსაც. მათგან სიდიდით გამორჩეოდა ცხუმის ნავთსაყუდელი.

გ) საზღვაო ვაჭრობა და მიმოსვლა.

ივ. ჯავახიშვილი ადრეანტიკური ხანის ქართველთა შესახებ წერდა, რომ „წინათ ქართველები ძლიერ და მდიდარ ერად ითვლებოდნენ, ალემიციემობისთვის შორეულ ქვეყნებში მიმოდიოდნენ და ყველგან სახელი ჰქონდათ გავარდნილი“ (ჯავახიშვილი, 1977:70). იგი ამ საალემ-მიციემო საქმიანობით, გარდა სახმელეთო გზით

იმერეთის რუკა, 1737 წ.

გამგზავრებისა, უთუოდ გულისხმობდა საზღვაო მიმოსვლასაც, რისი ამსახველი ფაქტებიც შემოგვინახა წერილობითმა წყაროებმა. ოღონდაც ერთია, ბერძნულ მწერლობაში პონტოს აღმოსავლეთი სანაპიროს მკვიდრ ქართველთა შესახებ ცნობები მოიპოვება ოდენ ძვ.წ. აღრიცხვის I საუკუნის ბოლოდან. ამიტომ საუბარს ხსენებული პერიოდიდან შევეუდგებით. ეგრისის სამეფოს მკვიდრნი სამეურნეო პროდუქციას არა მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილებებისთვის, არამედ უცხოეთში გასაყიდადაც ამზადებდნენ. სტრაბონის თქმით, „კოლხებს უცხო ქვეყნებშიც კი გაჰქონდათ საქონელი“ (ჯაველიძე, 2018:21). აგათია სქოლაქტიკოსი (VI ს) შენიშნავს ლაზთა თაობაზე, რომ „ეხლანდელი მცხოვრებლები დაცურავენ კიდეც და ვაჭრობაშიც ნახულობენ დიდ სარგებლობას“ (ჯაველიძე 2018:51). ირკვევა, რომ ლაზები ამ საქმიანობას, ანუ ზღვით ვაჭრობას ყოველთვის მისდევენ, თვით ახალ დრომდე, რაც ჩანს გ. ყაზბეგის (XIX ს) ჩანაწერებიდან მათ შესახებ: „ლაზები უპირველეს ყოვლისა, არიან ვაჭრები და მათ არ იციან ხორბლის მოყვანა“. წყაროთა ცნობებით ირკვევა, რომ ქართველნი საკუთარი პორტებიდან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების დასამყარებლად გზავრობდნენ თვით შორეულ ქვეყნებამდე. „გენიზას დოკუმენტებიდან“ ჩანს, რომ ეკონომიკური კავშირები XI-XIIIსს-ში არსებობდა ეგვიპტის სახალიფოსთან. ერთ-ერთ საბუთში (XI ს) ნახსენები არიან „თბილისელი ხელოსნები, რომელნიც კაიროში საქმიანობდნენ“. ცხადია, თბილისელი ოსტატები ეგვიპტისკენ ზღვით გაემგზავრებოდნენ, თანაც ჩანს, რომ საქართველოდან გამგზავრებული ხელოსნები, რომლებიც „სარაციანების ქვეყნის სხვა ქალაქებშიც“ დამკვიდრებულიყვნენ, მრავლად ყოფილან, როგორც ამას იუწყება ფრანგი მოგზაური ჟილ დე ბუვიე... ბიზანტიური წყაროებიდან ვგებულობთ, რომ XII-XIII საუკუნეებში საქართველოდან ხშირად მიემგზავნებოდნენ სავაჭროდ კონსტანტინოპოლს (1182 წ. 1203 წ. და ა. შ.) და „იბერიელი ვაჭრები იქ ზღვით ჩადიოდნენ. აღსანიშნავია, რომ ქართველი ვაჭრები ცხოვრობდნენ კავშირში, სადაც მდებარეობდა გენუელთა სავაჭრო კოლონია და საკონსულო. ცნობილია, თუ როგორ იცავდა ქართველ

ვაჭრებს მეფე გიორგი VII გენუელთა ადგილობრივი ხელისუფლებისგან და ა. შ. ამრიგად, მაღალი შუა საუკუნეების საქართველოს სამეფოში ზღვით ვაჭრობა ინტენსიურად იყო განვითარებული და ეს კარგად ჩანს იმ ფაქტით, რომ XII-XIII სს-ში საქართველოსა და იმჟამინდელი მსოფლიო ვაჭრობის უმსხვილეს ცენტრ ალექსანდრიას შორის დამყარებული იყო ზღვით მიმოსვლა საგარეო ვაჭრობის მიზნით. მაგრამ ქართველები მხოლოდ სავაჭრო მიზნით როდი მიმართავდნენ ზღვით მიმოსვლას. ამ გზით მომლოცველები, წესისამებრ, სტუმრობდნენ წმ. ადგილებს. ცნობილი ფაქტია, რომ თამარ მეფის მიერ გასტუმრებული მომლოცველები კონსტანტინეპოლს გამგზავრებულან ზღვით, სადაც ისინი იმპერატორის ბრძანებით გაძარცვეს. ეს საზღვაო მარშრუტი არ მოშლილა არც გვიან შუა საუკუნეებში. ასე მაგალითად, 1500 წელს იერუსალიმსა და სინასკენ ზღვით გამგზავრებულა მზექაბუკ ათაბაგის აღმზრდელი, არქიმანდრიტი ამბროსი, რომელსაც „მრავლითა საქონლითა“ უმგზავრია „ტრაპიზონით კონსტანტინეპოლემდის“ და სხვ. ირკვევა, რომ გვიან შუა საუკუნეებში ზღვით მიმოსვლას მიმართავდნენ დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებიც. 1610-იან წლებში გურიის მთავარმა მალაქიამ სამეგრელოდან მიიწვია კათოლიკი მისიონერები და ამ მიზნით მათ გაუგზავნა ნავები, მისიონერები უკანაც ნავებით დაბრუნებულან. ზღვით მგზავრობდა დასავლეთ საქართველოს პატრიარქი გელათიდან ბიჭვინთაში, მას შემდეგ, რაც აბსუა ტომთა თავდასხმების გამო საკათალიკოსო კათედრა გადმოიტანეს გელათში. იმერეთის მეფის, ბაგრატ III-ის (1510-1548) გუჯარში წერია, რომ მეფეს „მრავალნი სასწაულნი უხილავს ხმელთა და წყალთა ზედა ძლევამოსილობისა“ (ე.ი ზღვაში)

საყოველთაოდ იყო ცნობილი ქართველტომელთა მიდრეკილება ზოგადად ზღვაოსნობისადმი, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ უცხოელ მოგზაურებს. მარკო პოლოს თქმით, „ქართველები არიან გამბედავი მეზღვაურები“ (თვარაძე 2005:151). იმავეს ადასტურებს XVIII ს-ის II ნახევარში მოღვაწე ვიტსენი, ვინც შენიშნავდა, რომ აფხაზები მამაცი ზღვაოსნები იყვნენ და ზოგჯერ მათ გამო სახიფათოც კი ხდებოდა ზღვით მგზავრობა კავადან კონსტანტინოპოლში. ამგვარი გამორჩეულობა, როგორც უშიშარი ზღვაოსნებისა, დამახასიათებელი რომ ყოფილა ქართველთათვის შუა საუკუნეებში, სათავეს იღებდა ძველთაგანვე, როდესაც ანტიკური ხანის ავტორები ხაზს უსვამდნენ ქართველტომელთა „გაცხოველებულ ურთიერთობას ზღვასთან“. ახეველებს, რომელთა შეუპოვრობა ზღვის სივრცეში ელინთათვის ცნობილი იყო, ეს უკანასკნელნი ასე ახასიათებენ: „ბარბაროსები, ჩვეულებად რომ გაუხდიათ მეკობრეობა“ (დიოდორე სიცილიელი - III). „ქარიბდაზე უსასტიკესი ახეველთა ურდო“ (ოვიდიუსი) და სხვ. (Гамахария Гогия, 1999:247). სტრაბონიც ახსენებს ჰენიოხების შეუპოვრობას და ამბობს, რომ ისინი მსუბუქი და ვიწრო გემებით თავს ესხმოდნენ სატვირთო ხომალდებს და მარცვავდნენ კიდევაც სანაპირო პუნქტებს (ჯაველიძე, 2016:54). უნდა ითქვას, რომ ასეთი სახის გაშიწაურება ზღვასთან, მეკობრეობას რომ გულისხმობს, ქართველებს ახასიათებდათ გვიან შუა საუკუნეებშიც და ამის თვალსაჩინო მაგალითია სამეგრელოს

მთავრის, ლევან II დადიანის საქმიანობა, ვინც არ თაკილობდა ამგვარი გზით მოპოვებული ნადავლით საკუთარი ქონების მატებას. ერთი სიტყვით, ქართველთა ურთიერთობა ზღვასთან, ჩანს, ზოგჯერ მეკობრეობის მხრივ ვითარდებოდა.

დ) დიპლომატიური კავშირები. ქართველი მეფენი საკუთარ დიპლომატიურ მისიონებს, წესისამებრ, ზღვითაც გზავნიდნენ ხოლმე. სათანადო ცნობები, უმეტესწილად, შემონახულია მაღალი შუა საუკუნეების ეპოქიდან. ერთ-ერთი ადრეული ცნობა განეკუთვნება XI ს-ს. არაბული წყაროს თანახმად, ეგვიპტეში გამგზავრებულან ქართველი უფლისწულები, რომლებიც დაესწრნენ მდ. ნილოსზე არხების გახსნის დღესასწაულს და რომელთა მიწვევაც საქართველო-ეგვიპტეს შორის დამყარებული დიპლომატიურ-პოლიტიკური ურთიერთობების ჩარჩოში თავსდებოდა (გაბაშვილი ვ., 2016:169).

ბიზანტიური წყაროების მიხედვით, 1159 წელს იმპერატორმა მანუილ I-მა, იმისაღსანიშნავად, რომ დაამარცხა ანტიოქიის ლათინი მთავარი სირიაში ბრძოლისას, მოაწყო სვლა ტრიუმფით ანტიოქიაში და ამ ცერემონიაზე დაისწრო საქართველოს სამეფოდან წარგზავნილი ელჩებიც. ცხადია, საპატიო ქართველი დესპანები კონსტანტინოპოლში ჩავიდოდნენ ზღვით და იმპერატორის საზეიმო ამაღას აქედან გაჰყვებოდნენ ანტიოქიისკენ (Киннам, 1859). მ. ბროსსეს „საქართველოს ისტორიაში“ მოთხრობილია არაბი მწერლების მიერ გადმოცემული ამბავი, თუ როგორ შეიპყრეს მუსლიმებმა ტყვედ ვიღაც გურჯელი მეფე, რომელიც „აფსილიი დამ მოსული, შემდეგ ფოთიდან სისსა და პტოლემიდაში გამგზავრებულიყოს და იგი ხელში ჩაეგდო იერუსალიმის მოურავს“ (1280-იანი წლების დასაწყისი - ნ. ჯ.). ქართველი მეფის სახელი წყაროში ჩაწერილია როგორც ტუმასუტა ან ბუბასუტა, ხოლო მამამისის სახელი არაბულ ტექსტში სახელდება როგორც კულბაბი ან კალიარი (ბროსესე, 1999:257-58). ასევე არსებობდა XIII-XIX სს-ში საზღვაო-დიპლომატიური ურთიერთობა ეგვიპტესთან. 1260-იან წლებში დავით ნარინის დესპანები ორჯერ გაემგზავრნენ ეგვიპტეს, რათა სულთნისათვის გადაეცათ ქართველი მეფის წერილობითი გზავნილი. 1305 წელს ქართველი ელჩები ზღვით მიემართებიან კონსტანტინოპოლს, საიდანაც იმპერატორმა მათ საკუთარი ელჩებიც გააყოლა ეგვიპტის სულთანთან. ამ მისიონმა ზღვით იმგზავრა ქ. ალექსანდრიაში და შემდეგ კაიროში ჩავიდა ხმელეთით. ეს საზღვაო კავშირები არც შემდგომ შეწყვეტილა. არაბი მემატთანე იუწყება, რომ 1386 წელს საქართველოდან კაიროში ჩასულა ქართველთა უფლისწული, ვინც გარკვეული მისიით სწვევია სულთანს (გოჩოლელიშვილი, 1985:137). დიპლომატიური მისიონების გაგზავნა ზღვით შემდგომშიც გრძელდებოდა. 1460 წელს ანტიოსმალური კოალიციის წევრ სახელმწიფოთა დესპანები საქართველოს სამეფოდან ზღვით გაემგზავრნენ ჩრდილოეთის გზით, მიაღწიეს უნგრეთამდე და გერმანიით ჩავიდნენ იტალიაში, ვენეციაში (ჯავახიშვილი 1982:440). 1490-იან წლებში მეფე კონსტანტინე II-მ ეგვიპტეში გაგზავნა საკუთარი დესპანი, ხუცესი ნილოსი, რომელსაც სულთნისთვის უნდა გადაეცა ქართველი მეფის დანაბარები მოკავშირეობის შეთავაზების შესახებ. დესპანი ნილოსი უკან

დაბრუნებულია იერუსალიმის გავლით, სადაც შეხვედრია ესპანეთის ელჩებს და ისინი წამოუყვანია საქართველოში (ჯავახიშვილი 1982:452). სულ მალე, 1595 წლის გაზაფხულზე კონსტანტინე II-მ ესპანეთის ხსენებულ ელჩებს გააყოლა საკუთარი დესპანები და მისიონი ესპანეთისკენ ამჯერადაც შავი ზღვის ჩრდილოეთი სანაპიროს გაყოლებით გაემართა, რათა მიეღწია მდ. დნეპრამდე, იქიდან კი კიევზე გავლით უნდა მოხვედრილიყვნენ ლიტვა-პოლონეთის სამეფოსა და დასავლეთ ევროპაში (ცინცაძე, 1966:29). ერთი სიტყვით, საქართველოდან დიპლომატიური მისიონები, ჩვეულებისამებრ, ზღვით მიემართებოდნენ უცხოეთის სახელმწიფოებისკენ.

ე) საზღვაო ბრძოლები. ქართველტომელნი უხსოვარი დროიდან ღებულობდნენ მონაწილეობას საზღვაო ბრძოლებში, რაც ჩანს „არგონავტების“ თქმულებიდან, „საბრძოლო გემები“ რომ არის ნახსენები. პონტოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროსთან მცხოვრები ქართველტომელების „ნავებს“ ახსენებს ქსენოფონტი (ძვ. V-IVსს), ვინც იუწყება, რომ მოსინიკები საკუთარი 300 ნავით, რომლებზეც შეიარაღებული და აღჭურვილი მეომრები იმყოფებოდნენ, მიდგომიან მცირე აზიის სანაპიროს და ქართველი მებრძოლები ბერძენთა ჯარს შეერთებიან (Латышев, 1893:80). საზღვაო ბრძოლებში მონაწილე ქართველთა რაზმების შესახებ ცნობები მოიპოვება ბიზანტიურ წყაროებშიც. მანუილ I-მა 1156 წელს საკუთარი ჯარი გაგზავნა იტალიისკენ, რათა ალყაში მოექცია სიცილიის ქ. ბრინდიზი, ვინაიდან იგი ებრძოდა სიცილიის ნორმანდიელ მეფე ვილჰელმ I-ს. ირკვევა, რომ საზღვაო ექსპედიციაში ბერძენთა გვერდით მონაწილეობდნენ იბერიელებიც. ამ ცნობიდან ცხადდება, რომ საქართველოს მეფე გიორგი III-მ ქართველთა ლაშქარი ზღვით გაგზავნა კონსტანტინოპოლს, სადაც ისინიც შეუერთდნენ ბიზანტიელთა ჯარს, რათა ხმელთაშუა ზღვით გამგზავრებულებიყვნენ დასავლეთ ევროპისკენ და მონაწილეობა მიეღოთ ქ. ბრინდიზისთვის გაჩაღებულ ბრძოლაში (Киннам, 1859). მსგავსი მოვლენები ვითარდება ანდრონიკე I-ის იმპერატორობის დროსაც. როდესაც ანდრონიკე I-მა 1185 წელს გაილაშქრა სიცილიელი ნორმანდიელების წინააღმდეგ, რომლებმაც ალყა შემოარტყეს ქ. თესალონიკს, ბერძენთა ჯარში კვლავაც იმყოფებოდნენ იბერნი. ჩანს, რომ ქართველი მეომრები და ბიზანტიელი ერთად იბრძოდნენ ბალკანეთის ნახ.კუნძულთან დასავლეთევროპელი მომხდურების წინააღმდეგ. XIII-ის დასაწყისში, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების დროს თამარ მეფის მიერ საქართველოდან გაგზავნილი ჯარის ერთი ნაწილი გემებით გამგზავრა საბრძოლველად და ისინი პირდაპირ პაფლაგონიის სანაპიროს მისდგომიან, რათა შეერთებოდნენ დავით კომნენოსის სახმელეთო გზით მიმავალ რაზმებს (ჯანაშვილი, 1876), (Шукуров, 2001:79]. ბიზანტიური წყაროდან ირკვევა, რომ თამარ მეფეს ხელეწიფებოდა იმ რაოდენობის და ისეთი სიძლიერის ფლოტი გაეგზავნა მისდამი დაპირისპირებულ ანგელოსთა საიმპერატორო ჯვარის წინააღმდეგ, რომ ქართველმა მეომარ-ზღვაოსნებმა დაუბრკოლებლივ მიაღწიეს პაფლაგონიის სანაპიროს და მონაწილეობა მიიღეს ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში. სწორედ წარმატებით დაგვირგვინებული ეს ისტორიული მნიშვნელობის სამხედრო-პოლიტიკური აქტი აისახა თამარ მეფის

ერთ-ერთ აზმაში, რომლის მიხედვითაც იგი იწოდებოდა როგორც „პატრონი ზღვისა და ხმელთაგან“.

როგორც ვხედავთ, საზღვაო ბრძოლებში მონაწილეობა ქართველთათვის არცთუ უჩვეულო ყოფილა და ამგვარი მაგალითების მოხმობა მაღალი საუკუნეების ეპოქიდან კვლავაც შესაძლებელია. ამის დასტურად გვსურს მოვიხმოთ დავით VI ნარინისა და გიორგი V ბრწყინვალეს დროინდელი, საზღვაო შეტაკებების ამსახველი ფაქტები. 1285 წელს მეფე დავით VI ნარინი საქართველოდან სამეფო ჯარის თანხლებით, ტრაპიზონში აღსაყდრების მიზნით, გზავნის თეოდორა მანუილ I-ის ასულს. საფიქრებელია, რომ თეოდორას ამალაცა და ქართველთა ჯარიც ზღვით უნდა გამგზავრებულიყვნენ. ამ ვარაუდს ამყარებს ის ფაქტი, რომ ერთი წლის შემდგომ ბიზანტიისა და ლათინ-გენუელთა ერთიანი ძალა, რომელიც გემებით მოადგა ტრაპიზონს, უპირისპირდება ქართული ორიენტაციის მქონე, აღსაყდრებულ თეოდორას და იმარჯვებს. სად უნდა შემდგარიყო ბრძოლა გემებით მოსულ თეოდორას მოწინააღმდეგეებსა და ქართველ-ტრაპიზონელთა ჯარს შორის? რა თქმა უნდა, ჯერ ზღვაზე, ხოლო შემდეგ, როდესაც ლათინებმა და ბიზანტიელებმა იმძლავრეს, ხმელეთზეც. ასე რომ, ამ დაპირისპირების ეპიზოდიდან უნდა დასტურდებოდეს ქართველთა საზღვაო ბრძოლის ფაქტი. იგივე შეიძლება ითქვას გიორგი V ბრწყინვალეს დროს მომხდარი მოვლენების შესახებ. საქართველოს სამეფო კარის მცდელობითა და ძალისხმევით 1341 წელს ტრაპიზონის საკეისროს ტახტზე ადის ანნა ალექსი II-ის ასული. ამ პოლიტიკური აქტის განხორციელებისას თავისი წვლილი შეიტანა საქართველოდან ზღვით გაგზავნილმა ჯარმა, სწორედ ამ ქართული ჯარის მხარდაჭერით ცდილობდნენ პროქართველი ტრაპიზონელები ანნა ხუტლუსთვის ტახტის შენარჩუნებას, რაც საბოლოოდ წარუმატებლად დასრულდა. გადამწყვეტი როლი ამ შეტაკებისას შეასრულა კონსტანტინოპოლიდან წამოსულმა ჯარმა, რომელიც გენუელთა სამი გემითა და კიდევ სხვათა ხომალდებით მოადგა ტრაპიზონის ნავსადგურს. ზღვაზე ბრძოლის შედეგად, რომელიც ტრაპიზონის დამცველებმა გაუმართეს ხომალდებით მოსულ ბიზანტიელებსა და ლათინებს („გემები ხელთ იგდეს ლაზებმა და მრავალნი დახოცეს მშვილდ-ისრით“) (Папавет, 1905:20). მომხდურებმა ბოლოს მაინც იმძლავრეს. ეს საზღვაო შეტაკება ბერძენ-ლათინთა გაერთიანებულ შენაერთებსა და ქართველ-ტრაპიზონელთა შორის ცხადყოფს, რომ საქართველოს სამეფო კარს იმხანად ხელეწიფებოდა საზღვაო ბრძოლების გამართვა. კიდევ ერთი მაგალითი იმისა, რომ ქართველებს გვიან შუა საუკუნეებშიც ძალუძდათ საზღვაო ბრძოლებში მონაწილეობა, განეკუთვნება XVI საუკუნეს, როდესაც 1533 წელს მამია დადიანი და მამია გურიელი საკუთარი ფლოტით ლაშქრავენ ჯიქების სანაპიროს. ამას გარდა, 1553 წელს ლევან I დადიანი თავისი გემებითა და აფხაზეთის სამთავროს ნაევებით ოსმალებს უპირისპირდება ბათუმის ნავმისადგომთან (ბერაძე, 1981:78). ასეთივე ბრძოლები იმართება გონიოს ციხესთანაც. 1560 წელს სამეგრელოს „თხუთმეტი დიდი და უხეში« ნავი ჩართული იყო გონიოსთან ბრძოლაში, რომლის დროსაც დახოცეს ოსმალო მეციხოვნეები. საზღვაო შეტაკება განმეორდა 1571 წელსაც. აღსანიშნავია,

რომ ლევან I დადიანი ფლობდა 9 ნავს თავისი არტილერიით. ერთი სიტყვით, ქართველ მეფეებსა თუ მთავრებს ჰყავდათ ფლოტი, რომელშიც გაერთიანებული იყო სამხედრო გემებიც და მათ შეეძლოთ მოწინააღმდეგეს შებრძოლებოდნენ როგორც საკუთარი ქვეყნის სანაპიროსთან, ასევე სხვა ქვეყნების ტერიტორიულ წყალშიც. ასე იყო მუდამ, ვიდრე შავ ზღვაზე საბოლოოდ არ გაბატონდებოდა ოსმალეთი.

ვ) თევზჭერა. სხვადასხვაენოვანი წყაროებიდან ცხადდება, რომ ქართველტომელნი ყოველთვის იყვნენ დასაქმებულნი თევზჭერით და ზღვის პროდუქტებს ისინი თავადაც მოიხმარდნენ და გასაყიდადაც იყენებდნენ. უკვე ანტიკური ხანის წყაროებში აღნუსხულია, რომ ზღვის სანაპიროსთან მცხოვრებ ქართველტომელებს ჰქონიათ სპეციალური ჭურჭელი, ე.წ. დოქები, სადაც ისინი თევზის ქონს ინახავდნენ (ქსენოფონტი). თევზჭერა შემდგომშიც ყოველთვის იყო განვითარებული და მაგალითისთვის შეგვიძლია მოვიხმოთ ბარონი ტორნაუს (XIX ს) მონაყოლი ქართველტომელ აფხაზთა თევზჭერის თაობაზე. ბარონი აღნიშნავს, რომ აფხაზეთში ორაგულსაც იჭერდნენ და შამფურზე შემწვარს შეექცეოდნენ და, აგრეთვე დელფინებზეც ნადირობდნენ, რათა შემდგომ მათი ქონი დაემუშავებინათ. მისი თქმით: „აფხაზებს არ ეშინიათ დელფინებზე ნადირობა, რაც არცთუ უსაფრთხოა, რადგანაც ისინი სამხრეთი ოკეანის აბორიგენებზე უკეთ დაცურავენ“ (ჯაველიძე, 2016:248). თევზჭერის დარგის განვითარებას მეტყველებს ის საკითხიც, რაც უკავშირდება ზღვის სულდგმულთა ნაწილების გამოყენებას ნივთების შესამკობად. მაგალითისთვის შეგვიძლია დავასახელოთ მალაქია მთავარ-ეპისკოპოსის (1531-1549 წწ) მიერ სვეტიცხოვლის ტაძრისთვის შეწირული საგნები, რომელთა დასამზადებლად გამოყენებული ყოფილა „თევზის კბილი“. ძვირფასეულობათა შორის დასახელებულია „კვერთხი თევზის კბილისაი, მძიმედ ოქროდთა მოჭედილი შემკობილი თვალითა და მარგალიტითა“ და, აგრეთვე, „სეფისკვერის დასაჭრელი დანაკვი, თევზის კბილის ხართა ოქრო-ზარ-ნიშნაინი“. დაბოლოს, მეთევზეობის თემასთან დაკავშირებით ერთიც უნდა ითქვას. ირკვევა, რომ საქართველოს სამეფოს მკვიდრ ვაჭართა შორის იყვნენ ისეთიც, რომელნიც დასაქმებულნი იყვნენ თევზით ვაჭრობით და საამისოდ სხვა ქვეყნებსაც სტუმრობდნენ. სწორედ „თბილისელ მეთევზე ვაჭრებად“ სახელდებიან ის პირნი, ვისაც კათოლიკოსმა აბრაამმა და მღვდელმა მოსემ 1289 წელს არღუნ ყაენის ურდოდან საქართველოში მალულად გამოატანინეს დემეტრე II-ის ჭილობში გახვეული, თავმოკვეთილი ცხედარი (ჟამთააღმწერელი, 1959:298), (კარბელაშვილი, 2011:67).

2. მდინარეები. თავდაპირველად გვსურს მოვიხმოთ პროკოპი კესარიელის ნაშრომი, სადაც იგი საუბრობს მდ. აკამფსისის (ჭოროხი) შესახებ: „აკამფსისის დამორჩილება ზღვასთან შეერთების ადგილას შეუძლებელია, ვინაიდან ისეთი სისწრაფითა და სიმწვავით უერთდება და ისეთი ხმაურით მიიწევს წინ, რომ ზღვის კარგა მოშორებით მომდინარედ შეუძლებელს ჰქმნის ზღვაში შეცურვას. ასე რომ, პონტოს ამ ადგილას მცურავნი ვერც შიგ ლაზიკეში ახერხებენ შენაგებას, ვერც იქიდან გამოსვლას და ვერც ახლოს გაცურვას, ვინაიდან არსად არ შეუძლიათ დაიმორჩილონ წყლის

მდინარეება, არამედ შორს უნდა ავიდნენ ზღვაში, სადმე შუა პონტოში მივიდნენ და ასე აიცდინონ მდინარის შესართავი“ (პროკოპი კესარიელი, 1962:120). პროკოპი აქ საუბრობს მდ. ჭოროხის ქვემო დინების შესახებ, თორემ, საერთოდ, ეს მდინარე სხვა ადგილებში სანაოსნოდ ვარგისი ყოფილა და მას ნავსაყუდელიც ჰქონია (ართვინის ხიდის ქვეშ), თანაც, ნავებს, თურმე, შეეძლო ამ მდინარეზე აღმა-დაღმა ეცურათ (დ. ბაქრაძე, გ. ყაზბეგი). თუმცა, ამჯერად ჩვენთვის საგულისხმო ისაა, რომ მკვლევარმა ზ. კიკნაძემ, გაუგებარია, რის საფუძველზე, მდ. ჭოროხის ქვემო დინების და კიდევ საქართველოს ორიოდეთის მდინარის ეს მახასიათებელი გარემოება განაზოგადა და ბრძანა, რომ, თურმე, „საქართველოში მდინარეთა ქსელი არასოდეს გამხდარა სახელმწიფო-სამეურნეო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი [ვინაიდან] წყალუხვი და მბორგავი მდინარეები (რიონი, თერგი, ენგური...) ნაკლებ ხელსაყრელი იყო სანაოსნოდ“. ამ თვალსაზრისის გამო უნდა ითქვას, რომ იგი მცდარია და დაუსაბუთებელი, რადგანაც საკითხის ამსახველი ცნობებით სრულიად საპირისპირო სურათი წარმოჩნდება. ასე მაგ., ჯერ კიდევ ჰიპოკრატე (ძვ. V-IV სს) წერდა ქართველტომელთა მიერ წყლის ტრანსპორტის გამოყენების თაობაზე. მისი თქმით კოლხები ცოტას დადიოდნენ ფეხით, ისიც მხოლოდ ქალაქებსა და ბაზრობებზე. ჩვეულებრივ კი მოძრაობდნენ ერთ ხეში ამოჭრილი ნავებით წინ და უკან იმ არხებზე, რომლებიც აქ ბევრი ყოფილა (Латышев, 1893:58). მდ. ფასისის, ანუ რიონის შესახებ სტრაბონი ერთობ დაწვრილებით საუბრობს. მისი თქმით, ეს მდინარე სანაოსნო ყოფილა პუნქტ სარაპანისამდე (შორაპანი), სადამდეც ნავები დადიოდნენ ორივე მიმართულებით, აღმა-დაღმა („До Шорапана-служившему складочным местом для римских товаров по реке Фазису“). ამასთან დაკავშირებით უნდა ვახსენოთ მდ. ფასისზე გადებული 120 ხიდის არსებობა, რასაც სტრაბონივე იუწყება. ეს ფაქტი არც არის გასაკვირი, რადგანაც ფასისზე გადიოდა ინდოეთის საქარავნო გზა, რომელიც მტკვრიდან შორაპნის პუნქტამდე ხმელეთით მიემართებოდა, ხოლო შორაპნიდან ქ. ფოთამდე დაკავშირებული იყო მდ. ფასისით და მიემართებოდა ფოთის პორტამდე. სწორედ აქ სრულდებოდა საქართველოს მიწა-წყალზე ეს სავაჭრო-საერთაშორისო გზა. აქვე უნდა ვახსენოთ მდ. მტკვრის ნაოსნობაც, რომელსაც აღმოსავლეთიდან უკავშირდებოდა კასპიის ზღვაზე გამავალი სავაჭრო მაგისტრალი, რაც ცხადყოფს, რომ საქართველოს მიწაზე მდებარეობს ორი მთავარი მდინარე - რიონი და მტკვარი, რომელნიც საერთაშორისო საქარავნო გზის სამდინარეო მონაკვეთებს წარმოადგენდნენ და ამდენად ამ ორი მდინარის წყალობით საქართველო ჩართული იყო ქვეყნათშორისი სავაჭრო გზების სისტემაში. ეს კი, თავის მხრივ, წარმოაჩენს, რომ საქართველოს მდინარეებს არა მხოლოდ ქვეყნის ეკონომიკურ-სამეურნეო პოლიტიკისთვის ჰქონდათ დიდი მნიშვნელობა, არამედ ამ ორი მდინარის ფაქტორი ანტიკურ ხანაშივე განაპირობებდა საქართველოს, როგორც საერთაშორისო-სავაჭრო სისტემის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანის მნიშვნელობას. ფასისის შესახებ ცნობები დაცული აქვთ მომდევნო ხანის ავტორებსაც, რომელთაგან ვგებულობთ, რომ მისი წყალი იმდენად სუფთა და მტკნარი ყოფილა, რომ მოგზაურებს

ნავეებით დასალევი წყალი არ მიჰქონდათ (ანონიმი, V ს), ხოლო პროკოპი კესარიელი იმეორებს სტრაბონის ცნობას და აღნიშნავს, რომ ეს მდინარე გამოსადეგი იყო ნაოსნობისთვის თვით ევქსინად წოდებულ ზღვამდე (პროკოპი კესარიელი 1962:110). გარდა ამ ორი მთავარი სამდინარეო-სამიმოსვლო ღერძისა, საქართველოს მრავალი მდინარე გამოიყენებოდა სანაოსნოდ, თანაც ეს მდინარეები მიედინებოდნენ ვაკე მიდამოებსა და მთიან ადგილებშიც და ისინი სავაჭრო თუ სხვა სახის კავშირებისთვის ხელსაყრელ საწყალოსნო გზებს წარმოადგენდნენ, ასე მაგ., ახალციხიდან გადიოდა ორი სავაჭრო გზა, რომელთაგან ერთი მიემართებოდა ხმელეთით არზრუმისკენ, ხოლო მეორე მიუყვებოდა მდ. ფოცხოვამდე. ამ მდინარეს რომ ჩაუყვებოდა, შემდეგ მისი შენაკადით - ქობლიანით აღწევდა გოდერძის გადასასვლელს. აქედან გადასული აჭარას, გრძელდებოდა აჭარისწყლით, შემდეგ აჭარის ქედის გავლით აღწევდა ჩაქვისწყლის დაბლობს, საიდანაც ზღვით გრძელდებოდა ორი მიმართულებით: ერთი - ტრაპიზონისკენ და მეორე - ფაზისის გავლით დიოსკურიაში, რათა საბოლოოდ გასულიყო იმიერკავკასიისკენ. სამდინარეო მიმოსვლა იყო მდ. კოდორზეც და ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ამ მდინარეზე არსებობდა ნავსაყუდელი ფშადი. ისეთ სწრაფ მდინარეზეც კი, როგორცაა ენგური და რომელსაც ზ. კიკნაძე იმოწმებს იმის საჩვენებლად, რომ საქართველოში ასეთი მდინარის გამოყენება შეუძლებელი იყო ეკონომიკური მიზნებისთვის, არსებობდა ნავეებით მიმოსვლა და, ასე განსაჯეთ, ენგურზე ნავეები აღმა აღიოდნენ შორს, მდინარის სათავისკენ. სხვა მდინარე იმიერსაქართველოში, რომელზეც კოდორის მსგავსად არსებობდა ნავმისადგომი, გახლავთ მდ. ხობი, რომლის დელტასთან ახლოს მდებარეობდა კემხელის ნავმისადგომი. აქვე მოწყობილი იყო საბაჟოები, კერძოდ ქარიატასა და ხორგაში, ხოლო ნავეები სვლით აღწევდნენ ხობის მონასტრამდე. სანაოსნო მდინარე იყო მოქვიც, რომელზეც ნავეები მოძრაობდა მერკულამდე და აქაც საბაჟო იყო გახსნილი. ამიერ საქართველოში ასევე განვითარებული იყო სამდინარეო მიმოსვლა. მდინარისპირა საბაჟოებიდან კრეფდნენ გადასახადებს როგორც საერო ხელისუფლება, ასევე კათოლიკოსის მიერ თავის საბრძანებელში გამწესებული მოურავები. ასე მაგ., კათოლიკოსს ეკუთვნოდა ზოგიერთი საბაჟო და სათევზაო ადგილებიც სხვადასხვა მდინარეზე - მტკვარზე, ალაზანსა და ხრამზე (Бакрадзе, 1870:9). „ქრონიკების“ მიხედვით ჩანს, რომ კათოლიკოსებს ჩვეულებად ჰქონიათ „საკათოლიკოსო შემოსავლების გაზრდის მიზნით, იჯარით გაეცათ საბაჟოები. ასე მოქცეულა დომენტი III (XVIII ს), ვის დროსაც შემოსავალი მომატებულა „დომის, ხიზილალას, გელაქურის, მუცლიანი ზუთხისა და ტარადანას“ საფასურების შედეგად, რაც სამდინარეო საბაჟოებიდან შესვლიათ. შიომღვიმის მონასტერს ჰქონდა უფლება დაეჭირა თევზი მდინარე მტკვარზე იქ, სადაც მონასტრის მიმდებარე ტერიტორია იყო და ა.შ. ერთიც უნდა ითქვას, XVI ს-დან მოყოლებული, იმიერ საქართველოს მდინარეებს სავაჭროდ ოსმალონიც ხშირად იყენებდნენ. ისინი, ჩვეულებრივ ქართულ სოფლებს სამდინარეო გზით სტუმრობდნენ და იხდიდნენ დაწესებულ ბაჟს „თათრის ნავეებისთვის“, რათა ევაჭრათ მკვიდრ მოსახლეობასთან (ბერაძე, 1985:79). თუმცა

უცხოენოვან წყაროებში შემონახული ცნობების თანახმად, დამპყრობელი იმერეთის სამეფოს მთავარ მდინარე რიონს სამხედრო მიზნებისთვისაც იყენებდა. ასეთი ფაქტი, მაგალითად, მომხდარა 1579 წელს, როდესაც ოსმალთა ჯარი 60-ხომალდიანი ფლოტით მდ. ფასისის შესართავში შევიდა და ააშენა ფოთის ციხე-სიმაგრე, ამის შემდგომ ისინი რიონს აუყვნენ და სცადეს დაეპყროთ ქ. ქუთაისი, მაგრამ საწადელს ვერ მიაღწიეს და უკან გაბრუნდნენ (სვანიძე, 1971:125).

კიდევ ერთი საკითხი, რაც უკავშირდება სამდინარეო მიმოსვლას და საიდანაც ჩანს, რომ იგი კარგად იყო განვითარებული საქართველოში, გახლავთ ხიდების მშენებლობა. ზემოთ მოვიხმეთ სტრაბონის ცნობა მდ. ფასისზე 120 ხიდის არსებობის შესახებ. ირკვევა, რომ იმავე საუკუნეში, ანუ ძვ. წ. აღ-ის I ს-ში მდ. არაგვზე ასევე არაერთი ხიდი იყო გადებული. დიონ კასიოსის თანახმად, ვინც ქართლში პომპეუსის ლაშქრობას აღწერს, ვგებულობთ, რომ მდინარეების არაგვისა და მტკვრის შეერთების მიდამოებში გადებული ყოფილა სამი ხიდი, აქედან ერთი მტკვარზე, ხოლო ორი მათგანი - მდ. არაგვზე. თავად ეს ფაქტი, რომ არაგვის ქვემოწელზე, ერთმანეთთან ახლო მანძილზე არსებობდა ორი ხიდი, უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ მდინარის აყოლებაზე, იქამდე, სადაც არაგვი შედარებით „მშვიდად“ მოედინება, კიდევ უნდა ყოფილიყო აგებული ხიდები. ეს კი, თავის მხრივ გვაფიქრებინებს, რომ მდ. არაგვი გარკვეულ ადგილამდე ვარგისი იყო სანაოსნოდ, რასაც, ჩანს, იყენებდნენ საქართველოდან ჩრდილოეთისკენ (ან პირიქით) დარიალის ზეკარით მიმავალი ვაჭრები. ამიტომ, შეიძლება ითქვას, რომ მდ. არაგვი სამდინარეო გზის ნაწილთაგანი იყო საქართველოდან ჩრდილოეთისკენ მიმავალი გზისა, რომელიც გადიოდა დარიალით, ანუ იგივე „არაგუის კარი“-თ. ეს გზა ერთმანეთთან აკავშირებდა არა მხოლოდ საქართველოსა და კავკასიის იმიერს, არამედ უფრო სამხრეთით მდებარე პუნქტებსა თუ ქალაქებსაც (მაგ. ქ. არტაშატი). ამდენად, „არაგუის კართ“ გამავალი სავაჭრო გზა იძენდა საერთაშორისო საქარავნო გზის ფუნქციას. სამდინარეო მიმოსვლის არსებობის შესახებ მეტყველებს ისიც, რომ დავით აღმაშენებელი, გზათა მოწესრიგებისას, როდესაც ქვაფენილით ფარავდნენ „საწყინოდ“ სავალ გზებს, იმავდროულად ზრუნავდა, რომ მდინარეები სანაოსნოდ და გადასასვლელად ხელსაყრელი ყოფილიყო („რაოდენნი ხიდნი გასდვნა მდინარეთა სასტიკთა ზედა“).

ცალკე უნდა აღინიშნოს ქართველთა მიერ ნავის მაშენებლის - ნავსეს პროფესიული ტრადიციის თაობაზე. იმ სიტყვიერი მასალიდან, რომელშიც თავმოყრილია ნავის მშენებლობის, მოვლისა და მართვის ხელობის აღმნიშვნელი სიტყვები, თვალსაჩინოვდება, თუ რარიც იყო განვითარებული ზღვაოსნობა და სამდინარეო მიმოსვლა შუა საუკუნეების საქართველოში. მხოლოდ იმ ცნებების ნაირგვარობა რად ღირს (ნუშა, ვარცლი, კოპანო, კარაპა, კარაპაჭა, ხუმალდი, კარაფითა, ორჩხომელი, ოლეჰკანდერი, კატარდა, ხომალდი, დრომონი, სტოლი...), რომლებითაც ქართველნი სხვადასხვა სიდიდისა და სახეობის ნავებს აღნიშნავდნენ. აქვე ვახსენებდით იმ ხელობებს, საქართველოში ზღვაოსნობასთან და სამდინარეო მიმოსვლასთან რომ იყო დაკავშირებული (მენავე, ნავკოსალარი, მეპრორე, მპირ-

ველობანი, ნავტური, ნავტე, მხერვალი, მეაფქიოე...) (ბარბაქაძე, 2010: 30-31). ზემომოხმობილი ცნობებითა და მაგალითებითაც ცხადდება, რომ საქართველოში ძველითგანვე იყო განვითარებული ყველა ის ხელობა, რაც უკავშირდებოდა ზღვაოსნობასა და სამდინარეო მიმოსვლას.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ცხადდება, რომ ზღვაოსნობას ქართველი მეფენი ყოველთვის, როცა ამის შესაძლებლობა იყო, იყენებდნენ სავაჭრო კავშირების განსახორციელებლად, დიპლომატიურ-პოლიტიკური კავშირების გასაზრდელად და მოწინააღმდეგეებთან საბრძოლველად. სანაოსნო საქმიანობის ყოველმხრივ გასაშლელად ქვეყანაში არსებობდა არაერთი ნავსაყუდელი, რომლებიც წარმოადგენდნენ ხელსაყრელ პორტებს გემებისთვის. თანაც ამ პორტებიდან ჩრდილოეთისა თუ დასავლეთისკენ მგზავრობდნენ ვაჭრები, ინდოეთის საქარავნო გზით რომ მიჰქონდათ საქონელი. ამდენად, ქართული ნავმისადგომები განიხილებოდა როგორც საერთაშორისო სავაჭრო გზებზე მდებარე მნიშვნელოვანი პორტები. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს სანაპიროზე მდებარეობდა ისეთი ნავმისადგომებიც, რომლებთანაც განლაგებული იყო ნავთსაყუდელები. ამ ნავთსაყუდელებში გემების მფლობელთ შეეძლოთ ოქტომბრიდან აპრილამდე გაჩერებულიყვნენ და არასანაოსნო პერიოდში გამოეყვანათ. ზღვაოსნობის განვითარების შესაბამისად ქართველ მეფეებს ჰქონდათ საკუთარი ფლოტი, რომელიც შედგებოდა როგორც სამგზავრო, ასევე საბრძოლო გემებისა თუ ნავებისგან. ცნობილია საზღვაო შეტაკებები, რომლებში ქართული სამხედრო ნავებით მონაწილეობას ღებულობდნენ ქართველი მეომრები.

მსგავსად საზღვაო მიმოსვლისა, საქართველოში განვითარებული იყო სამდინარეო მიმოსვლაც. ხაზგასასმელია, რომ საქართველოს სამეფოში მოედინებოდა ორი მდინარე, რომელთა გამტარუნარიანობა იძლეოდა შესაძლებლობას, რომ ორივე მათგანი, მტკვარიცა და რიონიც გამოეყენებინათ როგორც ინდოეთის საქარავნო გზის ერთ-ერთი სამდინარეო მონაკვეთი. გარდა ამისა, იმიერ და ამიერ საქართველოს არაერთი მდინარე მოსახერხებელი იყო ნავების მოძრაობისთვის და ნავები ამ მდინარეებზე მიმოდიოდნენ გარკვეულ პუნქტებამდე, ვიდრე წყლის სიჩქარე ამის საშუალებას იძლეოდა. ამასთან, ცნობილია, რომ საქართველოს მდინარეებზე არსებობდა როგორც პორტები, ასევე საბაჟო პუნქტები. ყოველივე მეტყველებს, თუ როგორ იყო განვითარებული ფეოდალურ საქართველოში ზღვაოსნობა და სამდინარეო მიმოსვლა, აგრეთვე ამ სფეროებთან დაკავშირებული ყველა სახის საქმიანობა თუ ხელობა - დაწყებული ნავების დამზადებითა და დამთავრებული თევზჭერით.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე ცხადდება, რომ ზ. კიკნაძემ ვერ დაასაბუთა თავისი თვალსაზრისი ქართველთა ზღვისგან გაუცხოების შესახებ ვერც მითოლოგიის მოშველიებითა და ვერც ისტორიული წყაროების მოხმობით. პირიქით, არსებული არტეფაქტებით წარმოჩნდა სრულიად განსხვავებული და საპირისპირო შინაარსის მომცველი სურათი: ქართველთა წარმართული წარმოსახვით ზღვა აღიქმებოდა როგორც საკრალური სიდიდე - დამაკავშირებელი გზა ამქვეყნიურ და იმქვეყნიურ

სამყაროებს შორის. ამას გარდა, ქართველები ყოფით ცხოვრებაში გამინაწილებულნი იყვნენ ზღვასთან და ზღვაოსნობის გზით მათ დამყარებული ჰქონდათ სხვა ქვეყნებთან პოლიტიკურ-დიპლომატიური თუ ეკონომიკურ-სავაჭრო ურთიერთობები.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

abakelia, n. (2010). akvaturi simbolos zogierti mnishvnelobistvis mito-ritualur sistemashi. *semiotika*. VIII. tbilisi. (აბაკელია, ნ. (2010). აკვატური სიმბოლოს ზოგიერთი მნიშვნელობისთვის მითო-რიტუალურ სისტემაში. *სემიოტიკა*. VIII. თბილისი.)

anchabadze, g (2009). mdinareebis egristsqlis da „drakonis“ identipikatsiisatvis. *iv. javakhishvilis istoriisa da etnologiis institutis shromebi*. 9. tbilisi. (ანჩაბაძე, გ. (2009). მდინარეების ეგრისწყლისა და „დრაკონის“ იდენტიფიკაციისთვის. *ივ. ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები*. 9. თბილისი.)

argonavtika. (1975). *targmani da shesavali akaki gelovanisa. redakcia, shenishvnebi da sadziebeli akaki urushadzisa*. tbilisi. (არგონავტიკა. (1975). *თარგმანი და შესავალი აკაკი გელოვანისა. რედაქცია, შენიშვნები და საძიებელი აკაკი ურუშაძისა*. თბილისი.)

bakradze, D. Berdzenov I. (1870). *Tiflis v istoricheskom i etnograficheskom ot-posheniyah*. S-Pb. (Бакрадзе, Д. Бердзенов И. (1870). *Тифлис в историческом и этнографическом отношениях*. С-Пб.)

bakradze, ts. (2010). zghvis semiotika kartuli enis masalebis mikhedvit. *semiotika*. VIII. tbilisi. (ბარბაქაძე, ც. (2010). ზღვის სემიოტიკა ქართული ენის მასალების მიხედვით. *სემიოტიკა*. VIII. თბილისი.)

beridze, t. (1981). *zghvaosnoba dzvel sakartveloshi*. tbilisi. (ბერაძე, თ. (1981). *ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში*. თბილისი.)

beridze, t. (1985). sazghvao vachrobis organizatsia shua saukuneebis sakartveloshi. *matsne. istoriis, arkeologiis, etnograpiisa da khelovnebis istoriis seria*. №2. (ბერაძე, თ. (1985). საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაცია შუა საუკუნეების საქართველოში. *მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. №2.)

brosse, m. (1998). *sakartvelos istoria*. Batumi. (ბროსე, მ. (1998). *საქართველოს ისტორია*. ბათუმი.)

gabashvili, v. (2016). sakartvelo-egviptis urtiertobebis istoriidan. (XI-XX ss.). *statiebis krebuli*. I. tbilisi. (გაბაშვილი, ვ. (2016). საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI-XX სს). *სტატიების კრებული*. I. თბილისი.)

gabashvili, m. (2016). zghva da apriani khomaldebi kartuli droshebit svetitsxovlis preskaze. *heroldi*. №5. (გაბაშვილი, მ. (2016). ზღვა და აფრიანი ხომალდები ქართული დროშებით სვეტიცხოვლის ფრესკაზე. *ჰეროლდი*. №5.)

gamahariya, Dzh. Gogiya, B. (1999). *Abhaziya - istoricheskaya oblast Gruzii*.

Tbilisi. (Гамахария, Дж. Гогия, Б. (1999). *Абхазия - историческая область Грузии*. Тбилиси.)

gesiod. (1963). Teogoniya (O proishozhdenii bogov). *Per. V. Veresaeva*. Moskva. (Гесиод. (1963). Теогония (О происхождении богов). *Пер. В. Вересаева*. Москва.)

gilgameshiani. (1924). *babilonuri eposi mesame atastsleulis kr.ts. babilonur tekstagan targmnili m. tseretlis mier.* konstantinepoli. (გილგამეშიანი. (1924). ბაბილონური ეპოსი მესამე ათასწლეულისა ქრ.წ. ბაბილონურ ტექსტთაგან თარგმნილი მ. წერეთლის მიერ. კონსტანტინეპოლი.)

gocholeishviloi, d. (1985). arabuli tsqaroebis „kartvelta uplistsuli“. *matsne. istoriis, arkeologiis, etnograpiisa da khelovnebis istoriis seria*. №2 (გოჩოლეიშვილი, დ. (1985). არაბული წყაროების „ქართველთა უფლისწული“. *მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. № 2)

gomer. (1986)a. Iliada. *Per. N. Gnedicha*. Moskva. (Гомер. (1986)а. Илиада. *Пер. Н. Гнедича*. Москва.)

gomer. (1986)b. Odisseya. *Per. V.A. Zhukovskogo*. Moskva. (Гомер. (1986)б. Одиссея. *Пер. В.А. Жуковского*. Москва.)

gordeziani, r (2010). zghvis aghmnishvneli daudgeneli etimologiis mkone sitqvebi berdznuishi. *semiotika*. VIII. tbilisi. (გორდეზიანი, რ. (2010). ზღვის აღმნიშვნელი დაუდგენელი ეტიმოლოგიის მქონე სიტყვები ბერძნულში. *სემიოტიკა*. VIII. თბილისი.)

gurevich, A.Ya. (1990). *Srednevekovyj mir*. Moskva. (Гуревич, А.Я. (1990). *Средневековый мир*. Москва.)

ioseliani, Pl. (1845). *Opasanie Shiogvimskoj pustyni*. Tiflis. (Иоселиани, Пл. (1845). *Опасание Шюгвимской пустыни*. Тифлис.)

janashvili, m. (1876). *tamar mere*. tpilisi. (ჯანაშვილი, მ. (1876). თამარ მეფე. ტფილისი.)

javakhishvili, iv. (1977). *tkhzulebani tormet tomad*. t. I. tbilisi. (ჯავახიშვილი, ივ. (1977). *თხზულებანი თორმეტ ტომად*. ტ. I. თბილისი.)

javakhishvili, iv. (1982). *tkhzulebani tormet tomad*. t. III. tbilisi. (ჯავახიშვილი, ივ. (1982). *თხზულებანი თორმეტ ტომად*. ტ. III. თბილისი.)

javelidze, n. (2016). *apkhazeti da apkhazni*. tbilisi. (ჯაველიძე, ნ. (2016). *აფხაზეთი და აფხაზნი*. თბილისი.)

javelidze, n. (2021). *tvitosakhe*. tbilisi. (ჯაველიძე, ნ. (2021). *თვითოსახე*. თბილისი.)

javelidze, n. (2018). *dziebani*. tbilisi. (ჯაველიძე, ნ. (2018). *ძიებანი*. თბილისი.)

karbelashvili, p. (2011). *katalikosni da mghvdelmtavarni*. tbilisi. კარბელაშვილი, პ. (2011). *კათალიკოსნი და მღვდელმთავარნი*. თბილისი.)

kiknadze, z. (2010). zghva da khmeleti kartul mitosshi. *semiotika*. VIII. tbilisi. (კიკნაძე, ზ. (2010). ზღვა და ხმელეთი ქართულ მითოსში. *სემიოტიკა*. VIII. თბილისი.)

Kinnam, Ioann. (1859). *Kratkoe obozrenie deyanij Ioanna i Manuila Komninov (1118-1180)*. IV. *Per. pod red. Karпова*. S-Pb. (Киннам, Иоанн. (1859)ю Краткое обозрение деяний Иоанна и Мануила Комнинов (1118-1180). IV. *Пер. под ред. Карпова*. С-Пб.)

kronikebi da skhva masala sakartvelos istoriisa da mtserlobisa. (1897). *shekre-bili, kronologiurad datsqobili da akhsnili t. zhordanias mier*. ts. II, tpilisi. (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. (1897). *შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი დაახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ*. წ. II, ტფილისი.)

kutaleishvili, z. (1987). *naosnoba sakartveloshi*. tbilisi. (კუტალიეშვილი, ზ. (1987). *ნაოსნობა საქართველოში*. თბილისი.)

latyshev, V.V. (1893). *Izvestiya drevnih pisatelej o Skifii i Kavkaze*. T. I. Vyp. I. S-Pb. (Латышев, В.В. (1893). *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. Т. I. Вып. I. С-Пб.)

latyshev, V.V. (1896). *Izvestiya drevnih pisatelej o Skifii i Kavkaze*. T. II. Vyp. I. S-Pb. (Латышев, В.В. (1896). *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. Т. II. Вып. I. С-Пб.)

mifologicheskij slovar. (1990). Moskva. (Мифологический словарь. (1990). Москва.)

Panaret, Mihail. (1905). Trapezundskaya hronika. *Izdal A. Khakhanov*. Moskva. (Панарет, Михаил. (1905). Трапезундская хроника. Издал А. Хаханов. Москва.)

prokopi kesarieli (1962). dzveli berzeni mtserlebis tsnobebi sakartvelos shesakheb. t. VI. *berdznuli tekstebi kartuli targnamiturt gamostsa s. qaukhchishvilma*. tbilisi. (პროკოპი კესარიელი (1962). ძველი ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. VI. ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი.)

psevdo-skimnosi (1965). georgika. dzveli berzeni mtserlebis tsnobebi sakartvelos shesakheb. t. II. *berdznuli tekstebi kartuli targnamiturt gamostsa s. qaukhchishvilma*. tbilisi. ფსევდო-სკიმნოსი. (1965). (გეორგია. ძველი ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა. თბილისი.)

shukurov, R.M. (2001). *Velikie Komniny i Vostok (1204-1461)*. S-Pb. (Шукуров, Р.М. (2001). *Великие Комнины и Восток (1204-1461)*. С-Пб.)

svanidze, m. (1971). *sakartvelo-osmaletis urtiertobis istoriidan (XVI-XVII ss.)*. tbilisi. (სვანიძე, მ. (1971). *საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII სს)*. თბილისი.)

taho-Godi, A.A. (1989). *Grecheskaya mifologiya*. Moskva. (Тахо-Годи, А.А. (1989). *Греческая мифология*. Москва.)

tavdgiridze, kh. (2010). zghvis mitosi. semiotika da poetika (statia-leksikoni). *se-miotika*. VIII. (თავდგირიძე, ხ. (2010). ზღვის მითოსი: სემიოტიკა და პოეტიკა (სტატია-ლექსიკონი). სემიოტიკა. VIII.)

tsagareli, A. (1888). *Pamyatniki gruzinskoj stariny na Sv. Zemle i Sinae*. S-Pb.

(Цагарели, А. (1888). *Памятники грузинской старины на Св. Земле и Синае*. С-Пб.)

tsereteli, m. (1924). *khetis kveqana, misi khalkhebi, enebi, istoria da kultura*. konstantinepoli. (წერეთელი, მ. (1924). *ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია და კულტურა*. კონსტანტინეპოლი.)

tsintsadze, i. (1966). *masalebi polonetisa da sakartvelos urtiertobis istoriidan*. tbilisi. (ცინცაძე, ი. (1966). *მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან*. თბილისი.)

tvaradze, a. (2005). *sakartvelo da kavkasia evropul tsqaroebshi*. tbilisi. (თვარაძე, ა. (2005). *საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში*. თბილისი.)

zhamtaaghmtseri. (1959). *kartlis tskhovreba*. II. teksti gamotsemuli qvela dziritadi khelnatseris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tbilisi. ჟამთააღმწერელი. (1959). *ქართლის ცხოვრება*. II. ტექსტი გამოცემული ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.